

तराई वन व्यवस्थापनमा लोकतान्त्रिक सुशासन : पश्चिम तराईका नवीनतम प्रयासहरू

✎ बालकृष्ण जमरकट्टेल, सिन्धु ढुंगाना, सिर्जना बराल र विश्वास राणा

परिचय

नेपालको तराईमा रहेका वन स्रोतहरूको संभावनाहरू अपार छन् भन्ने बारेमा धेरै ठाउँमा चर्चा भैसकेको छ । यसैको आर्थिक संभाव्यतालाई प्राप्त गर्ने उद्देश्यले सरकारले पनि समय समयमा विभिन्न प्रयासहरू गर्दै आइरहे तापनि यस्ता प्रयासहरू सफल हुन सकिरहेका छैनन् बरु सरकारद्वारा गरिएको यस्ता वनहरूको व्यवस्थापन ऐतिहासिक रूपमै कमजोर रहँदै आएको देखिन्छ (Bampton *et al.* 2007) । वास्तवमा भन्ने हो भने त्यस्ता अधिकांश प्रयासहरू कार्यान्वयनको अभावमा दस्तावेजमै सिमित रहेका पाइन्छन् । सरकारी वनको एक हिस्सा समुदायको व्यवस्थापनमा गई उल्लेखनिय संरक्षण भईरहेता पनि त्यसको दिगो व्यवस्थापन हुन नसक्दा अपेक्षाकृत लाभ लिन नसकिरहेको अवस्था छ । सामुदायिक वन (सा.व.) का कमजोरीहरू साथै विभिन्न वन व्यवस्थापन पद्धतिका बीचमा रहेका विवादका कारण तराई वन व्यवस्थापनले गति लिन नसक्दा तराईको उत्पादनशील वन क्षेत्र बिना उपयोग खेर गैरहेको अवस्था छ (Pravat 2006) । सरकारद्वारा व्यवस्थित वन क्षेत्र सरकारले व्यवस्थापन गर्नुपर्ने भए तापनि वास्तविकतामा यसको व्यवस्थापन हुन नसक्दा र संस्थागत शून्यताको अवस्थामा हुँदा यसले तीव्र वन विनाशको सामना समेत खेप्नुपरिरहेको छ । सा.व. र साभेदारी वनको विवाद यति चुलिदै गएको छ की कुनै एक पक्ष अर्को पक्षको तर्क सुन्न तथा समझदारी गर्न समेत तयार छैनन् (Bampton 2006) । यसप्रकार तराई वन व्यवस्थापन समयसँगै नयाँ नयाँ र जटिल समस्याका साथमा धेरै वर्षदेखि विवादमा तानिँदै आएकोले यसको व्यवस्थापनबाट आशातीत नतिजा हासिल गर्नको लागि यसमा रहेका विवाद तथा सवालहरूलाई सम्बोधन गर्दै दिगो व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नु अत्यावश्यक भैसकेको छ । यतिबेला विगतका प्रयासहरू किन सफल हुन सकेनन्, फिल्डस्तरमा यसको कार्यान्वयन हुन नसक्नुका कारणहरू के के छन् र त्यसबाट आगामी दिनका लागि के सिक्न सकिन्छ भनी प्रश्न गर्ने बेला आइसकेको छ ।

यसर्थ तराई वन व्यवस्थापनको फिल्डस्तरको वास्तविकताको के हो र यसका सुधारका लागि के गर्न सकिन्छ भन्ने खोज गर्नु नै यस लेखको प्रमुख उद्देश्य हो । यसै परिप्रेक्ष्यमा पश्चिम तराईको लुम्बिनी अञ्चलका नवलपरासी, रूपन्देही र कपिलवस्तु गरी ३ जिल्लाका घटना अध्ययनहरूको आधारमा लेखमा तराई वनमा लोकतान्त्रिक सुशासनको फिल्डस्तरको वास्तविक अवस्था उजागर गर्न खोजिएको छ । यस लेखमा तराई वन व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था तथा सवालहरू उल्लेख गर्दै ती सवालहरूको समाधानका लागि भएका स्थानीय नवीनतम प्रयासहरू र तिनको प्रभावकारिताका बारेमा पनि चर्चा गरिएको छ । तराई वन व्यवस्थापनको क्रममा देखिएका विभिन्न द्विविधा तथा जटिलताका बाबजुद स्थानीयस्तरमा भएका विभिन्न नवीनतम प्रयासहरूलाई अभि सुधार गर्दै त्यसको व्यापक विस्तार गरि ग्रामीण विकाससँग जोडेर लैजान सकेमा वन क्षेत्रको उपलब्धीलाई बढावा दिनुका साथै समग्र तराई वनको लोकतान्त्रिक सुशासनका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सकिने निष्कर्ष यस लेखले निकालेको छ । लेख तराई वन व्यवस्थापनका सन्दर्भमा लेखकहरूको लामो अनुभव र सरोकारवालाहरूबाट सङ्कलित प्राथमिक सूचना/जानकारी, पश्चिम तराईका नवलपरासी, रूपन्देही र कपिलवस्तु जिल्लामा प्राप्त जानकारीको विश्लेषणका आधारमा तयार भएको छ । प्रथमतः यस लेखमा तराईमा वन व्यवस्थापनका प्रयास र यसमा विद्यमान सवालहरूका बारेमा छलफल

गरिएको छ। यसपछि वन व्यवस्थापनमा रहेका विवादहरूका बाबजुद तराईमा कसरी तल्लो तहबाट नै संस्थागत एवं वन व्यवस्थापनका के कस्ता प्रक्रियाहरूको सुरुवात भैरहेका छन् भन्ने बारेमा चर्चा गर्दै अन्त्यमा यस्ता नवीनतम् प्रयासहरूलाई अन्य ठाउँमा पनि प्रसारण गर्न र राष्ट्रिय वन नीति एवं कानूनमा समय सापेक्ष पृष्ठपोषण एवं परिमार्जन गर्ने अवसरहरूको पहिचान गर्ने जमर्को गरिएको छ।

तराई वनमा सुशासनको अवस्था

नेपालको तराई क्षेत्र देशको २० प्रतिशत भूभाग ओगटी चुरेको दक्षिणी भेगमा रहेको समथर जग्गा हो जुन पूर्वदेखि पश्चिमसम्म फैलिएर रहेको छ। तराईका जिल्लाअन्तर्गत पर्ने २० जिल्लाको कुल क्षेत्रफलको ४१.५% भूभाग (करिब १४ लाख हेक्टर) ओगट्ने तराईको समग्र वनले नेपालको कुल वन क्षेत्रको २५ प्रतिशत भूभाग ओगटेको छ। तराईका २० जिल्लाहरूको ५७ प्रतिशत वन क्षेत्र चुरे तथा महाभारत क्षेत्रमा पर्ने हुनाले ४,९३,३७९ हेक्टर अर्थात् कुल वन क्षेत्रको ४३ प्रतिशतमात्र समथर तराई तथा भित्री तराई क्षेत्रमा पर्दछ (Bampton *et al.* 2007)। यस मध्ये पनि केही क्षेत्र संरक्षित क्षेत्रको रूपमा रहेको हुनाले वास्तविक रूपमा व्यवस्थापन गर्न सकिने क्षेत्र कम देखिन्छ।

नेपालको तराईमा रहेको वन मूल्यवान् र उत्पादनशील भएका कारणले नै यसलाई तुरुन्त उच्च आर्थिक संभावना प्राप्त गर्न सकिने वन क्षेत्रको रूपमा पहिचान गरिएको छ (Mitchell 2001 as cited in Pravat 2006)। आर्थिक रूपमा मात्र नभई पारिस्थितिकीय, सांस्कृतिक र पर्यटन विकासको लागि पनि महत्वपूर्ण मानिने नेपालको तराई वन १८ औं शताब्दी देखि नै नेपाल सरकारको लागि एक प्रमुख स्रोतको रूपमा रहिआएको छ (Pravat 2006)। यिनै विविध कारणले तराईको वन क्षेत्र सरकारी निकाय, समुदाय, अतिक्रमणकारी, काठ व्यवसायी आदि सबै विविध सरोकारवालाहरूको लागि गहन चासोको विषय बनेको छ।

संरक्षित क्षेत्र तथा मध्यवर्ती क्षेत्रभन्दा बाहिरका वन क्षेत्रलाई व्यवस्थापनका दृष्टिकोणले सा.व., सरकारद्वारा व्यवस्थित वन, कबुलियति वन, संरक्षित वन र धार्मिक वन गरी पाँच प्रकारमा विभाजन गरिएको छ। सा.व. पहाडी क्षेत्रमा धेरै नै सफल भए तापनि तराईमा यसको प्रसार न्यून रहेको छ। तराईको वन क्षेत्रको ३ प्रतिशत मात्र सामुदायिक वनको रूपमा लगभग २,००० सामुदायिक वन उपभोक्ता समूह (सा.व.उ.स.) लाई हस्तान्तरण भएको कुराले पनि तराईमा सा.व.को न्यून स्थितिलाई स्पष्ट पार्दछ (Pokharel *et al.* 2007)। कमजोर भू-बनौटका कारण चुरे क्षेत्रको वनलाई भने संरक्षित क्षेत्रको रूपमा पहिचान गरिएको छ। कबुलियती र धार्मिक वनको संख्या तथा क्षेत्र पनि न्यून रहेकाले तराईका वनको धेरै ठूलो हिस्सा अबैध पनि सरकारकै अधीनमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको रूपमा रहेको छ। पछिल्लो समयमा साभेदारी वन व्यवस्थापनको रूपमा तराईका केही चक्ला वनलाई व्यवस्थापन गर्न सुरुवात भएको छ। वन अतिक्रमण र फडानी अहिले पनि यस क्षेत्रको लागि ठूलो चुनौतीको रूपमा देखा परेको छ। मुख्य गरी सरकारद्वारा व्यवस्थित गरिने भनिएका वनमा धेरै देखिएको वन फडानी र अतिक्रमणको कारणले नै वनको क्षेत्रफल खुम्चिन गएको पाईन्छ। साथै तराईको वनमा देशका आधा भन्दा बढी जनसङ्ख्या (करिब १ करोड १२ लाख) आश्रित हुनु र देशका मुख्य ठूला शहरहरूका काठ र दाउराको माग पनि यही वनले नै परिपूर्ति गर्नुपर्ने भएकाले तीब्र चाप परिरहेको देखिन्छ। व्यापारिक प्रयोजनका लागि व्यवस्थापन गरिएका सागरनाथ वन विकास परियोजना र केही सा.व.हरूमाबाहेक हालको अवस्थामा तराई र चुरेका वनहरूमा वैज्ञानिक व्यवस्थापनको अभाव छ।

तराई वन व्यवस्थापनका प्रयास र प्रतिक्रिया

राणाकालमा भारतमा रेलवे स्लिपर बनाउनका लागि तराईको साल काठको बिक्री गर्नको लागि नेपाल सरकार र इष्ट इन्डिया कम्पनीबीच सन्धी सम्झौता भएको थियो । १९५० सालमा स्थापना भएको काठ बिक्री डिपो (Dhungana 2007) र १९६० सालमा स्थापना भएको टिम्बर कर्पोरेशन नेपालको उद्देश्य मुख्य रूपमा वनबाट काठ, दाउरा सङ्कलन गरी देशभित्र तथा बाहिर बिक्री वितरण गर्नु नै थियो । त्यतिबेला वन व्यवस्थापनको पक्षलाई भने जोड दिएको पाइदैन ।

१९७० को दशकमा मध्य तराईको सागरनाथ वन विकास परियोजना मार्फत सरकारले वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन अभ्यासको सुरुवात गरेको थियो । त्यसै गरी १९८० को दशकमा विश्व बैंकको अनुदानमा तराई सा.व. विकास परियोजनाले तराईमा व्यापक रूपमा वृक्षारोपण गरेता पनि त्यो परियोजना दिगो वन व्यवस्थापनको विकल्प खोज्न असफल बन्थो (Baral 2002) साथै बारा जिल्लाका लागि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन योजना तयार गरिए तापनि आवश्यक जनसहयोगको अभावमा सो कार्यान्वयन हुन सकेन ।

राष्ट्रिय वन योजना १९७६ र त्यसपछिका पञ्चायती वन र पञ्चायती संरक्षित वन नियमावली २०३५ बाट समुदायमा आधारित वन व्यवस्थापनको सुरुवातभएको भए तापनि वन क्षेत्रको गुरुयोजना १९८८ पछिका वन ऐन १९९३ र वन नियमावली १९९५ ले राष्ट्रिय वनको केही क्षेत्रलाई सा.व.को रूपमा उपभोक्ता समूहलाई कार्ययोजना बमोजिम वनको विकास, संरक्षण, उपयोग र व्यवस्थापन गर्नसक्ने अधिकार सहित हस्तान्तरण गर्ने नीति ल्याएको हो । वन नीतिका श्रृङ्खलाहरू मध्ये परिमार्जित वन नीति २००१ ले तराईको वन व्यवस्थापनलाई उच्च महत्व दिदै साभेदारी वन व्यवस्थापनको अवधारणा ल्याएको हो । वनको साभेदारी व्यवस्थापन दिग्दर्शन २०६० ले साभेदारी वनका प्रक्रियागत पक्षलाई समेटेको छ । त्यसैगरी तराई वन व्यवस्थापनका सन्दर्भमा समयमा सरकारले विविध निर्णय, परिपत्र तथा अनौपचारिक निर्देशनहरू समेत गर्ने गरेको पाइन्छ ।

तराईको वन व्यवस्थापनबाट अपेक्षित लाभ प्राप्त गर्नको लागि नेपाल सरकारले श्रृङ्खलाबद्ध रूपमा नीति र व्यवस्थापन योजनाहरूमार्फत् प्रयासहरू गरिरहेको पाइन्छ । सरकारका प्रयासहरू र तिनका असर तथा प्रतिक्रिया तालिका १ मा सङ्क्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तराईको वन व्यवस्थापनको प्रयासस्वरूप नै सन् १९९० को दशकमा तराईका १९ वटा जिल्लामा वन व्यवस्थापन कार्ययोजना तयार गरिएता पनि मूलतः स्थानीय जनसहभागिताको अभाव र कार्यान्वयनका लागि पर्याप्त बजेट व्यवस्थाको अभावले (Rai 2007) । ती योजनाहरू पूर्णरूपमा कहिल्यै कार्यान्वयन हुन सकेनन् (Baral 2003; Dhungana 2007) ।

नेपालका ५६ वटा जिल्लामा जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना तयार गर्ने लक्ष्य लिएको नेपाल सरकारको चालु आवधिक योजना अर्थात् त्रिवर्षीय अन्तरिम योजनाले नजिक र टाढाका उपभोक्ता बीचको सवाललाई पहिचान गरेको छ साथै वन विकासको लागि सबै क्षेत्रका र सबै राजनैतिक दलको सहमतिमा अगाडि बढ्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको छ । त्यसैगरी जिल्ला वन समन्वय समिति दिग्दर्शन २०६२ ले जिल्ला स्तरमा बहुसरोकारवालाहरूको मञ्चको रूपमा जिल्ला वन समन्वय समितिको स्थापना तथा संचालन मार्फत् समन्वय तथा निर्णय प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने व्यवस्था गरेको छ ।

तालिका १: तराई वन व्यवस्थापनका मुख्य प्रयास र तिनको प्रतिक्रिया

दस्तावेज र व्यवस्था तथा सिफारिस	प्रतिक्रिया
<i>पञ्चायती वन र पञ्चायती संरक्षण वन नियमावली १९७८</i> : नेपालमा सामुदायिक वनको शुरूवात	तल्लो तहका जनताको सहभागिता नभै तल्लो राजनैतिक निकायमा हक हस्तान्तरण ।
<i>वन गुरुयोजना १९९०</i> : पायक पर्ने पहाडी क्षेत्रको वनलाई स्थानीय उपभोक्ता समूहलाई उनीहरूले चाहेको तथा व्यवस्थापन गर्न सक्ने जति वन क्षेत्र सा.व. रूपमा हस्तान्तरण गर्दै लैजाने ।	यस २५ वर्षे वन गुरुयोजनालाई सर्वैतरबाट प्रशंसा गरिएको छ, तापनि यसले मुख्यरूपमा सा.व. र त्यो पनि पहाडी जिल्लाका लागि मात्र जोड दिई तराइको बारेमा मौन रहेको ।
<i>वन ऐन, १९९३ र वन नियमावली १९९५</i> : उपभोक्ता समूहले स्विकृत विधान र कार्य योजना बमोजिम वनको विकास, संरक्षण, उपयोग र व्यवस्थापन गर्न सक्ने गरी अधिकारको हस्तान्तरण ।	पायक पर्ने वन क्षेत्रको कुनै पनि भाग उपभोक्ताले माग गरेमा जिल्ला वन अधिकृतले सा.व.को रूपमा हस्तान्तरण गर्न पाउने तर भौगोलिकता सम्बन्धी कुनै कुरा उल्लेख नभएको ।
<i>स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९८</i> : वृक्षारोपण कार्यक्रम तथा उपभोक्ता समूह मार्फत गाउँ विकासका कार्यक्रमहरू प्रवर्द्धनको तयारी गर्न स्थानीय गाउँ विकास समितिहरूलाई अधिकार प्रदान गरिएको ।	विकेन्द्रीकरणको मर्म अनुरूप भए तापनि यो वन ऐन २०४९ साग बाँफिएको ।
<i>वन व्यवस्थापन कार्ययोजना</i> : तराईका १९ जिल्लाका लागि वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन योजना तयार ।	सहभागितामूलक तरिकाबाट नबनाइएको भन्दै चर्को आलोचना खेपेको र सोही कारण पर्याप्त बजेट विनियोजनको अभावले पूर्णरूपमा कार्यान्वयन हुन नसकेको ।
<i>वन ऐन (दोस्रो संशोधन विधेयक, २००१)</i> : सा.व.उ.स.हरूलाई सङ्कुचित बनाउदै लगेको	सा.व.उ.स.हरूको सहयोगमा कमी ल्याएको र त्यस्ता वनमा समेत वन विभागको नियन्त्रण कायम गर्न खोजेको भन्दै आलोचना भएको ।
<i>परिमार्जित वन नीति २०००</i> : तराईका चक्ला वनमा साभेदारी वन व्यवस्थापनको सुरुवात गर्ने प्रावधान ल्याएको । साथै साल र खयरको काठ समूह बाहिर विक्री वितरण गर्नुपर्दा ४० प्रतिशत राजश्व तिर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको ।	वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय, केही वन प्राविधिक र तराईका जनताहरूले समर्थन गरेको यस नीति मन्त्रपरिषदको निर्णयको आधारमा सरोकारवालाहरूको कुनै सहभागिता तथा परामर्शविना नै आएको भनी खासगरी सा.व. पक्षधरहरूबाट विरोध ।
<i>जिल्ला वन समन्वय समिति दिग्दर्शन २००५</i> : प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला वन समन्वयन समिति गठन गर्ने	विज्ञ र सरोकारवालाहरूसाग छलफल विना नै ल्याइएको साथै स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन अनुरूप आउनुपर्नेमा सो नभै वन ऐन अनुरूप आएको ।

पश्चिम तराईका तीन जिल्लामा विद्यमान वनको स्थिति

यस लेखमा समेटिएका पश्चिम तराई अन्तर्गतका तिन जिल्ला क्रमशः नवलपरासी, रूपन्देही र कपिलवस्तु बेलायत सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय विकास विभागको सहयोगमा सञ्चालित जीविकोपार्जनका लागि वन कार्यक्रम (एल.एफ.पी.) को कार्यक्षेत्र भित्र पर्दछन् । सन् २००५ को वन विभागको तथ्याङ्कअनुसार यी तीन जिल्लामा रहेको कूल १,८५,३९२ हेक्टर (३६.३%) मध्ये ३,९०० हेक्टर वन क्षेत्र संरक्षित क्षेत्र (चितवन राष्ट्रिय निकुञ्जको मध्यवर्ती क्षेत्र) भित्र पर्दछ । यस क्षेत्रको वनले नेपालको कूल वन क्षेत्रको ३.६ प्रतिशत क्षेत्र ओगटेको छ ।

वन अतिक्रमण तथा विनाश निरन्तर समस्याको रूपमा रही आएका यी तीन जिल्लामा जिल्ला वन पञ्चवर्षीय कार्ययोजना २००८ का अनुसार हालसम्म यी तीन जिल्लाको गरी कूल २३,४०६.३७ हेक्टर वन क्षेत्र अतिक्रमणको चपेटामा परिसकेको छ । यस क्षेत्रको भन्डै ८० प्रतिशत जनसङ्ख्या मध्ये तथा दक्षिण तराईमा बसोबास गर्दछन् जसको वन स्रोतमा पहुँच छैन । खासगरी पहाडबाट बसाइँ

सराई गरी सिमित जनसङ्ख्याले कानूनी एवं गैरकानूनी दुवै रूपबाट राष्ट्रिय वन क्षेत्रबाट फाइदा उठाइरहेको स्थिति छ । यसप्रकार स्रोतको उपलब्धता मूलतः उत्तरी क्षेत्रमा हुनु र जनसङ्ख्याको चाप दक्षिणी क्षेत्रमा रहेको अवस्थालाई उत्तर-दक्षिण विवाद को रूपमा समेत उल्लेख गर्ने गरिएको पाइन्छ (Dhungana 2007) ।

यस क्षेत्रमा विभिन्न वन व्यवस्थापन पद्धतिहरू कार्यान्वयन भैरहेका छन् । एल.एफ.पी. २००८ र अन्य सम्बन्धित स्रोतका आधारमा यस क्षेत्रमा विद्यमान वन व्यवस्थापन पद्धतिहरूको अवस्थालाई सङ्क्षेपमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

सामुदायिक वन: यस क्षेत्रमा कार्यान्वयन भएका सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन पद्धतिमध्ये सा.व.नै प्रमुख हो । यस क्षेत्रको ८.९ प्रतिशत (१६,४५७.१५ हे.) राष्ट्रिय वन क्षेत्र सा.व.को रूपमा १५१ सा.व.उ.स. मार्फत् ७६,६५१ घरधुरीहरू (४,११,१८२ जनसङ्ख्या) लाई हस्तान्तरण भइसकेको छ । यसले यस क्षेत्रको भन्डै एक चौथाई जनसङ्ख्यालाई मात्र समेट्न सकेको छ । यस क्षेत्रमा वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाले पहिचान गरेका सम्भावित सा.व. क्षेत्रको लक्ष्य पूरा हुनै लागि सकेको भए तापनि हालै तयार जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना तथा पञ्चवर्षीय जिल्ला वन व्यवस्थापन योजनाले कूल ७६,४९९ हे. वन क्षेत्र सामुदायिक व्यवस्थापनका लागि छुट्याएकाले अझै पनि सा.व.को प्रवर्द्धन गर्न सक्ने प्रशस्त सम्भावना देखिन्छ ।

सरकारद्वारा व्यवस्थित वन: यस क्षेत्रको भन्डै ८८ प्रतिशत वन क्षेत्र अझै पनि सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको रूपमा रहेको छ । केही नमूना प्रदर्शन प्लटमा भएका प्रयासहरू बाहेक यी वनहरूमा वैज्ञानिक व्यवस्थापन हुन सकिरहेको छैन । Baral 2002 ले उल्लेख गरेजस्तै यस क्षेत्रको वनमा समेत परम्परागत शैलीमा यसको प्रभावकारिताको मूल्याङ्कन नगरिकनै वन गस्तीलाई निरन्तरता दिइरहेको अवस्था छ । यस्तो वनमा गैरकानूनी रूपमा कटान भएका वनपैदावार जिल्ला वन कार्यालय, टिम्बर कर्पोरेशन नेपाल अथवा जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समितिलाई अनुमति दिइएको वार्षिक कोटाको आधारमा आबधिक रूपमा मरेका, मर्नलागेका तथा हावाहुरीले ढलेका (ढलापडा) रूखहरू मात्र सङ्कलन गर्ने गरिएको छ (Bampton & Cammart 2007 मा उल्लेख भएको) ।

साभेदारी वन व्यवस्थापन: वन नीति २०५७ र साभेदारी वन दिग्दर्शन २०६० अनुसार सरकारद्वारा व्यवस्थित वनअन्तर्गत चक्ला वनहरूलाई साभेदारी वनको रूपमा व्यवस्थापनको सुरुवात गरिएको छ । साभेदारी वनको अवधारणालाई स्थानीय सरोकारवालाहरूले न्यायोचितता र खासगरी दक्षिण तथा टाढाका उपभोक्ताको सवाललाई सम्बोधन गर्न खोजेको भनि प्रशंसा गरिए तापनि (Bampton *et al.* 2007) यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि थुप्रै सवालहरूको सम्बोधन गरिनु अत्यावश्यक छ । सा.व.का पक्षधर केही सरोकारवालाहरूले यसलाई सा.व.को विकल्पको रूपमा ल्याइएको भनी आलोचना गरिरहेका छन् ।

यस क्षेत्रमा साभेदारी वन प्रवर्द्धनका लागि विगतका वर्षहरूमा थुप्रै प्रयासहरू गरी सचेतना, अन्तर्क्रिया गोष्ठी तथा अध्ययन अवलोकन भ्रमणका कार्यक्रमहरू आयोजना गरिएकामा हालसम्म ८,२०० हेक्टर वन क्षेत्रलाई प्रस्तावित साभेदारी वन क्षेत्रको रूपमा लैजान प्रारम्भिक कार्य सुरुवात गरिएको छ । औपचारिकताका हिसाबमा कपिलवस्तु जिल्लामा हालै गठित तिलौराकोट साभेदारी वन समूह गठन भई साधारण सभा समेत बसिसकेको छ । हालैमात्र तयार जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना तथा पञ्चवर्षीय जिल्ला वन व्यवस्थापन कार्ययोजनाले यस क्षेत्रमा कूल ३६,१४२ हेक्टर वन क्षेत्र सम्भावित साभेदारी वनको रूपमा पहिचान गरेकाले यसको प्रवर्द्धनको संभावना प्रबल देखिन्छ ।

कवुलियती वन: गरीबका लागि कवुलियती वन नवलपरासी जिल्लाका १८ पहाडी गा.वि.स.हरूमा प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयन गरिएका छन् । हाल सम्म २,६२१ जनसंख्यालाई समेटि ३४ समूहहरूलाई ३०० हेक्टर वन क्षेत्र कवुलियती वनको रूपमा व्यवस्थापन गर्न पट्टा प्रदान गरिसकिएको छ । यस्ता कवुलियती वनहरूले ग्रामीण विपन्न जनजातिहरूको जीविकोपार्जनमा टेवा पुऱ्याउनुका अलावा खोरिया फडानीको समस्यालाई न्यून गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेका छन् । कपिलवस्तु जिल्लामा गरीबका लागि कवुलियती वन छ भने रूपन्देहीमा औद्योगिक कवुलियती वन विद्यमान रहेको छ ।

धार्मिक वन: यस क्षेत्रमा धार्मिक वनको सङ्ख्या जम्मा ६ वटा छ, जसले जम्मा ११४ हेक्टर वन क्षेत्र ओगटेको छ ।

मध्यवर्ती सा.व.उ.स: नवलपरासी जिल्लामा रहेका ६ वटा मध्यवर्ती सा.व.उ.स.हरूले २१३.८ हेक्टर वन क्षेत्र ओगटेका छन् । यी क्षेत्रहरू मूलतः संरक्षणको उद्देश्यका लागि व्यवस्थापन गरिएका छन् ।

संरक्षित वन: यस क्षेत्रका तीन जिल्लाका संरक्षित वन क्षेत्रको एक प्रमुख हिस्सा चुरे क्षेत्र र नवलपरासी जिल्लाको हकमा महाभारत क्षेत्र समेतमा पर्दछ । जलाधार संरक्षण र भू-संरक्षणका उद्देश्यले यी क्षेत्रका वन र केही नदी किनारका वन समेत संरक्षित क्षेत्रको रूपमा वर्गीकृत भएका छन् ।

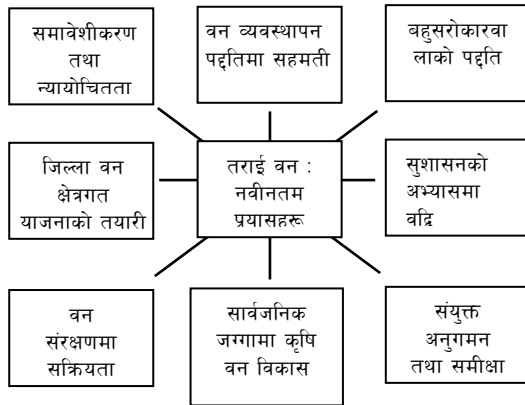
निजी वन: यस क्षेत्रमा २२०.०२ हेक्टर क्षेत्रमा २७६ दर्ता भएका निजी वन छन् र दर्ता नभएका निजी वनको सङ्ख्या भने हजारौंको सङ्ख्यामा रहेको पाईन्छ ।

पश्चिम तराईमा देखा परेका नवीनतम लोकतान्त्रिक प्रयासहरू

पश्चिम तराई क्षेत्रका परियोजना, सरोकारवालाहरू तथा उपभोक्ताहरू भित्रवाटै भएका प्रयासका फलस्वरूप थुप्रै सकारात्मक तथा नवीनतम अभ्यासहरू देखा परेका छन् (चित्र १) जसले गर्दा तराई वन व्यवस्थापनका सवालहरूलाई तहगत रूपमा समाधान गर्न सघाउ पुगेकोछ ।

पश्चिम तराईमा देखा परेका नवीनतम प्रयासहरूलाई सारांशमा तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

चित्र १: तराई वनमा देखा परेका नवीनतम प्रयासहरू

सामुदायिक वनमा समावेशीकरण तथा न्यायोचितता

सा.व.उ.स.मा समावेशीकरण: सा.व.उ.स.ले परम्परागत तथा टाढाका उपभोक्तालाई मात्र नभएर सा.व.उ.स. क्षेत्र भित्रकै पनि खास गरी गरीब तथा सीमान्तकृत वर्गहरूलाई समेटन नसक्नु तराई सा.व.को एक प्रमुख सवाल हो । हाल यस सवाललाई महसुस गरी त्यस्ता वञ्चित उपभोक्ताहरू पहिचान गर्ने र उनीहरूको सम्पन्नताको स्तरका आधारमा निःशुल्क वा सहूलियत दरमा उपभोक्तामा समावेश गर्ने परिपाटीको विकास हुन थालेको छ । यस क्षेत्रको तथ्याङ्क हेर्दा हालसम्म लगभग ७,०००

घरधुरीहरूलाई सा.व.उ.स.को उपभोक्ताको रूपमा समावेश गरिसकिएको देखिन्छ । यसप्रकार समावेशीकरण हुने घरधुरीहरू मध्ये भन्दा ६० प्रतिशत विपन्न वर्ग छन् भने ६५ प्रतिशत उपेक्षित, दलित तथा धार्मिक अल्पसङ्ख्यक समुदायहरू रहेका छन् । त्यस्तै गरी कतिपय समूहहरूले द्वितीय दर्जाको उपभोक्ताको रूपमा टाढाका उपभोक्तालाई समावेश गर्न थालेका छन् भने कुनैले समूहमा बढी भएको वन पैदावार लिलाम गर्दा पनि जिल्लाभित्र र खासगरी सा.व.उ.स.का छिमेकी गा.वि.स.हरूमा प्राथमिकतासाथ वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाएका छन् ।

समावेशी सा.व.उ.स.: सा.व.को कमजोरी र साभेदारी वनको सवल पक्षको रूपमा औल्याइएको एक पक्ष समावेशी स्वरूप हो । उपभोक्ताहरूले पनि ठूलो वन क्षेत्र र धेरै उपभोक्ताहरूलाई समावेश गर्दै व्यवस्थित गर्न सक्छन् भन्ने कुरा रूपन्देही जिल्लाको चारपाला सा.व.उ.स.ले देखाएको छ (बक्स १) ।

बक्स १: समावेशी उपभोक्ता समूहको रूपमा चारपाला सा.व.उ.स.

रूपन्देही जिल्लामा रहेको चारपाला सा.व.उ.स. वन क्षेत्र (१५५८.२५ हे) र उपभोक्ता सङ्ख्या (९६०० घरधुरी) दुवै आधारमा नेपालकै सबैभन्दा ठूलो सा.व. मध्येमा पर्दछ । २०४८ सालदेखि संरक्षण गर्दै आए पनि २०५४ सालमा औपचारिक रूपमा हस्तान्तरण भएको यस सा.व.उ.स. मा तहगत तथा परिषद्मा आधारित प्रक्रियाद्वारा कार्यसमिति चयन गर्ने पद्धति छ । उपभोक्ता समूहअन्तर्गत वन क्षेत्रको सबैभन्दा नजिक पर्ने बूटवल नगरपालिकामा ५ र अन्य सात गा.वि.स.हरू क्रमशः सेमलार, ख.वनगाई, सौ.फर्साटिकर, अमुवा, मानपकडी, मानमटेरिया र मोतिपुरमा प्रति गाविस १ गरी जम्मा ७ उपसमिति अर्थात् समग्रमा १२ वटा उपसमितिहरू छन् । हरेक उपसमितिको १३ जना निर्वाचित प्रतिनिधि लगायत २ जना मनोनित सदस्यहरू हुन्छन् र हरेक उपसमितिबाट ११ जनाले सा.व.उ.स.को मूल कार्यसमितिको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । यस अन्तर्गत १५६ परिषद्सदस्यहरू हुन्छन् । कार्यसमिति बनेपछि यसले आवश्यकताअनुसार सल्लाहकार, लेखा तथा अन्य उपसमितिको गठन गर्दछ । रूपन्देही जिल्लाको सा.व.उ.स. अनुगमन प्रतिवेदन २०६४/०६५ अनुसार ७२ प्रतिशत सदस्यहरूको उपस्थिति सहित यस सा.व.उ.स. को साधारणसभा निरन्तर चलिरहेको पाइएको छ । त्यस्तै कार्यसमितिको बैठक पनि हरेक महिनाको एक पटक बसिरहेको, १९ मध्ये ५ कार्यसमिति सदस्य महिला रहेको साथै कार्यसमितिले गरेका ८० प्रतिशत निर्णयहरू कार्यान्वयन भएको एवं ११ लाखभन्दा बढीको बजेट व्यवस्थापन गरिरहेकाले समग्रमा सा.व.उ.स. राम्रोसँग चलेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ ।

लाभांश वितरणमा न्यायोचितता

सा.व.उ.स. क्षेत्र भित्र: सा.व.उ.स. भित्र खासगरी विपन्न तथा सीमान्तकृत वर्गका उपभोक्ताहरूले फाईदा प्राप्त गर्न नसकी वञ्चितमा परेको सवाललाई सम्बोधन गर्न उपभोक्ताहरूले उपभोक्ताहरूको हैसियत स्तरीकरणको आधारमा न्यायोचित वन पैदावार तथा लाभांश वितरणको प्रावधान एवं अभ्यासहरू शुरू गरिरहेका छन् । हाल यस क्षेत्रका उपभोक्ता समूहहरूमा सम्पन्नता तथा हैसियत स्तरीकरणको आधारमा विपन्न वर्गका लागि निःशुल्क, न्यूनतम तथा सहूलियत दरको शुल्कको व्यवस्था तथा अभ्यास सुरू भैसकेको छ । तथ्याङ्कको आधारमा पनि भन्दा ५० प्रतिशत सा.व.उ.स.का कार्ययोजनामा कम्तीमा तीन वटा विपन्नमुखी न्यायोचितताका प्रावधान उल्लेख भएका छन् भने भन्दा ४० प्रतिशतले त्यस्ता प्रावधान कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् । त्यसैगरी उपभोक्तालाई वन पैदावारमा सहज पहुँचका लागि स्थानीय स्तरमा नै गठन गरिने उपसमितिहरूको सिफारिसमा वन पैदावार वितरण गर्ने समेत गरिएको छ ।

सा.व.उ.स. बाहिर: सामान्यतया सा.व.उ.स.हरूले वनपैदावारहरू आफ्नो क्षेत्र भन्दा बाहिर वितरण नगर्ने गरेता पनि उपभोक्ताहरूलाई बिक्री वितरण गरि बाँकी रहेमा पनि लिलाम बढाबढमा ठेकेदार वा जिल्लाबाहिर पठाउने प्रचलन रहेको पाइन्छ । अझ कानूनीरूपमा सा.व.उ.स.को लागि राजनैतिक

सिमाना लागु हुँदैन भने तापनि राजनैतिक सीमानालाई नै आधार मानी सा.व.उ.स.हरू चलिरहेका छन् । यो प्रक्रियाले राष्ट्रिय सम्पत्तिमा सीमित वर्गको पहुँच भयो भन्ने आलोचनाहरूको सन्दर्भमा सा.व.उ.स.हरूले आफ्ना छिमेकी गा.वि.स. र खासगरी दक्षिणी क्षेत्रका गा.वि.स.हरूका जनताहरूलाई पनि आ-आफ्नो क्षमता अनुसार वन पैदावारहरू उपलब्ध गराउन थालेका छन् । यस्तो प्रावधान राखी अभ्यासमा समेत ल्याईसकेका उपभोक्ता समूहहरूमा रूपन्देही जिल्लाका कालिका तथा बुढनगर सा.व.उ.स.हरूलाई उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । त्यसैगरी हाल जिल्लाभित्रको आवश्यकता परिपूर्ति नभैकन जिल्लाबाहिर वन पैदावार बिक्रीवितरण नगर्ने बारेमा जिल्लाका सा.व.उ.स. एवं सरोकारवालाहरू पनि सहमत देखिन्छन् ।

दक्षिणी क्षेत्रमा डिपोको व्यवस्था: अधिकांश अतिक्रमणकारीसमेत पर्ने नजीकका उपभोक्ताले विद्यमान सा.व.उ.स.को प्रावधान बमोजिम पायकका उपभोक्ताको हैसियत पाई सा.व.का स्रोतमा रजाई गरिरहेका छन् भने कतिपय सा.व.उ.स. क्षेत्र बाहिर र भित्रै पनि दक्षिण तथा टाढाका उपभोक्ताहरू सो सुविधाबाट बञ्चित छन् । टाढाका उपभोक्तालाई वनपैदावारको सुलभ आपूर्तिको लागि चारपाला जस्ता सा.व.उ.स.हरूले उनीहरूकै क्षेत्रमा डिपोको व्यवस्था गरी कार्य सुरु गरिसकेका छन् । यसैगरी जिल्ला वन कार्यालय वा जिल्ला वन पैदावार आपूर्ति समितिले पनि दक्षिणका गा.वि.स.हरूलाई पायक पर्ने गरी उनीहरूकै क्षेत्रहरूमा वनपैदावार डिपो स्थापना तथा सञ्चालनको व्यवस्था गरी कार्य शुरु भइसकेकाले डिपोहरू स्थापना तथा सञ्चालनमा जिल्ला वन समन्वय समिति जस्ता बहुसरोकारवालाका मञ्चको पनि उल्लेखनीय भूमिका रहेको पाइन्छ । कतिपय सा.व.उ.स.हरूले यस्ता डिपोलाई समेत वनपैदावार, खासगरी दाउरा उपलब्ध गराउने गरेका छन् ।

दक्षिणी क्षेत्रमा वन विकासका लागि बजेट छुट्याउने व्यवस्था

नवलपरासी जिल्लामा सा.व. उपभोक्ता महासंघ नेपाल (फेकोफन) र जिल्ला वन कार्यालयको संयुक्त पहलमा जिल्लाका सबै सा.व.उ.स.हरूले आफ्नो वार्षिक आम्दानीको निश्चित प्रतिशत रकम (५ प्रतिशतमा नघटाई) दक्षिणी क्षेत्रमा वन विकास तथा सामाजिक विकासका कार्यहरूका लागि उपलब्ध गराउने प्रावधान बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउन शुरुवात् भैसकेको छ । यसप्रकारको पहललाई जिल्लाका बहुसरोकारवालाहरूले प्रोत्साहन गर्दै सो प्रावधानलाई नवलपरासी जिल्लाको वन क्षेत्रगत योजनामा समेत समावेश गरिसकेका छन् । सो प्रावधानको कार्यान्वयनको लागि फेकोफन र जिल्ला वन कार्यालयको संयुक्त दस्तखतबाट चल्ने गरी एक खाताको व्यवस्था समेत भैसकेको छ ।

रूपन्देही जिल्लाको पर्रोहा क्षेत्रका सा.व.उ.स.हरूको समन्वय समितिले वन पैदावारको अभाव भएका छिमेकी दक्षिणी गा.वि.स.मा सार्वजनिक तथा संस्थागत जग्गा व्यवस्थापनका लागि सहयोग गर्ने निर्णय गरी यो प्रावधानलाई आ-आफ्नो सा.व.उ.स.को संशोधित कार्ययोजनामा समेत उल्लेख गरी कार्यान्वयनको शुरुवात समेत गरिसकेका छन् । यसको उदाहरणको लागि पर्रोहा सा.व.उ.स.लाई लिन सकिन्छ । यो सा.व.उ.स.को संशोधित कार्ययोजनामा उसको वार्षिक आम्दानीको कम्तीमा ५ प्रतिशत रकम जिल्ला वन कार्यालयको सिफारिसमा सार्वजनिक जग्गा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्नुका साथै सा.व.उ.स. र सार्वजनिक जग्गा व्यवस्थापन समूहबीच साभेदारी गर्ने प्रावधान राखिएको छ । हाल सा.व.उ.स.ले आफ्नो उपभोक्ता क्षेत्रभित्र वा नजिकका क्षेत्रमा सार्वजनिक जग्गा व्यवस्थापन गर्न सहयोग गर्ने प्रचलन बढ्दो छ ।

साभेदारी वन व्यवस्थापनको मोडल परीक्षणको लागि सहमति

विभिन्न तहमा भएका जनचेतना तथा अन्तर्क्रिया, अवलोकन भ्रमण आदिका कारण साभेदारी वन प्रतिको वितृष्णा विस्तारै हराउँदै गएकाले केही सुधार गर्न सकेको खण्डमा साभेदारी वनले पनि राम्रो

गर्न सक्छ, भन्ने ठानी यसको परीक्षण गरी हेर्नुपर्छ भन्ने कुरामा सहमति जुटिरहेको छ । साभेदारी वनको नामै लिन नहुने सा.व. पक्षधरहरू पनि दक्षिणी भेगका सवालहरू सम्बोधन हुनुपर्नेमा लचिलो हुन थालेका छन् । जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना निर्माणको क्रममा सहभागी बहुसरोकारवालाहरूको सहमतिले यस क्षेत्रका तीनै जिल्लामा उल्लेखनीय क्षेत्र साभेदारी वनको रूपमा लैजान सहमति भएवाट पनि यो कुरा प्रष्ट हुन्छ । त्यसैगरी साभेदारी वन पक्षधरहरू पनि विद्यमान सा.व.उ.स.हरूको समर्थन गर्दै सबै वन साभेदारीमा जानुपर्छ भन्ने अडानवाट पछि हटेका छन् । समग्रमा सा.व. र साभेदारी वन आ-आफ्नो ठाउँमा ठीक छन् र स्थान अनुकूल उपयुक्त पद्धतिको अभ्यास गर्नुपर्दछ भनी एक अर्काको सहअस्तित्वलाई स्वीकार हुन थालेको छ ।

विनाउपयोग खेर गैरहेका सार्वजनिक तथा संस्थागत जग्गाहरूमा वन विकास

रूपन्देही जिल्लाको ७१ गा.वि.स./नगरपालिका मध्ये ३५ गा.वि.स./नगरपालिकामा राष्ट्रिय वन पर्दैन । यस क्षेत्रका तीन वटै जिल्लाहरूमा पनि वन उत्तरी क्षेत्रमा नै सिमित रहेकाले भन्डै आधा भन्दा बढी क्षेत्रका जनताहरूको राष्ट्रिय वन स्रोतमा पहुँच छैन । तसर्थ वन नभएका क्षेत्रका जनताहरूको वन क्षेत्रमा पहुँच कसरी पुऱ्याउने भन्ने सवालका साथसाथै उनीहरूकै क्षेत्रमा वन विकास गर्नको लागि यस अधि विनाउपयोग खेर गैरहेका सार्वजनिक तथा संस्थागत जग्गाहरू व्यवस्थापनको सुरुवात भैसकेको छ । त्यस्ता सार्वजनिक जग्गाहरूमा विपन्न वर्गको लागि जग्गा विनियोजन गरी कृषिवन पद्धति मार्फत उनीहरूको आयआर्जनमा टेवा पुऱ्याउने काम समेत भैरहेको छ । एक तथ्याङ्क अनुसार यस क्षेत्रमा भन्डै २०,००० हेक्टर सार्वजनिक तथा संस्थागत जग्गा उपलब्ध भएकामा त्यसको लगभग ५ प्रतिशत सार्वजनिक जग्गाहरू भन्डै ३०० सार्वजनिक जग्गा व्यवस्थापन समूह (लगभग २५,००० घरधुरी) ले व्यवस्थापनको सुरुवातगरिसकेका छन् । यस्ता सार्वजनिक जग्गाहरूमध्ये वनप्रजातिको राम्रो विकास भएका ३० सार्वजनिक जग्गाहरू (लगभग ४०० हे.) सा.व.को रूपमा ६,७०५ घरधुरीलाई हस्तान्तरण समेत भैसकेका छन् ।

राष्ट्रिय वन संरक्षणमा जनताको अग्रसरता

वन ऐन २०४९ तथा वन नियमावली २०५१ को प्रावधान बमोजिम नेपाल सरकारले वन क्षेत्र त्यसको पायकमा पर्ने समुदायलाई हस्तान्तरण गर्ने नीति ल्याएपछि उत्साहित भएका जनताहरू संरक्षण समिति तथा उपभोक्ता समूहको रूपमा संगठित भई वन जङ्गलको संरक्षण, सम्बर्द्धन र सदुपयोगवाट आफ्नो आवश्यकता परिपूर्तिका साथै सरकारको नीतिगत व्यवस्थामा समेत सहयोगी भूमिका खेल्न सक्रिय भए । तर वन नीति २००२ ले तराईमा सा.व.को प्रावधानलाई फाटफुट रूख बुट्यान भएका र चक्ला वनवाट अलग्गै रहेका क्षेत्रहरूमा मात्र सीमित गर्‍यो । त्यतिमात्र हैन मन्त्रीस्तरीय निर्णयवाट एकपटक त तराईमा सा.व. हस्तान्तरण कार्य नै रोकियो । सरकारले फरक नीति ल्याए तापनि उपभोक्ताहरूले आफूले प्रस्तावित सामुदायिक वनको रूपमा हेरिरहेको वनलाई संरक्षण गर्न छोडेका छैनन् ।

वन क्षेत्रका विविध समस्याहरूमध्ये सरकारी वनको संरक्षण अहिलेको एक प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ । जनसहभागिता विना सरकारी वनको संरक्षण सम्भव छैन भन्ने कुरा इतिहासले देखाइसकेकाले वन कार्यालयले यस्तो वन क्षेत्र संरक्षणको लागि स्थानीय जनता तथा सरोकारवालामा खासगरी प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूको सहयोग लिँदै आएका पनि उपभोक्ताको चाहाना वन संरक्षण मात्र नभै वन पैदावार व्यवस्थापन एवं सदुपयोगको पनि हो भन्ने कुरालाई गहनतापूर्वक मनन गरिएको छैन ।

प्रस्तावित सा.व.उ.स. तथा संभाव्य सा.व.उ.स.हरूको अवस्था फरक फरक छ । केही समूहहरू जिल्ला वन कार्यालयमा दर्ता भैसकेका छन् तर कार्ययोजना तथा वन हस्तान्तरण भैसकेको छैन भने केही समूहहरू तदर्थ समितिको रूपमा गठन मात्र भएका छन् साथै केहीले पछि सा.व.को रूपमा प्राप्त गर्न सकियोस् भनेर संरक्षण मात्र गरिरहेका छन् । त्यसैगरी आफ्नो सा.व.को क्षेत्र विस्तार हुन्छ भन्ने आशामा नजिकको केही राष्ट्रिय वन क्षेत्र हस्तान्तरित सा.व.उ.स.हरूले पनि संरक्षण गरिरहेका छन् ।

सम्बन्धित स्रोतहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा यस क्षेत्रमा १०४ वटा दर्ता भएका र १०८ वटा दर्ता नभएका प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरू छन् । भन्दा ६७,००० उपभोक्ता घरधुरी संगठित रहेका प्रस्तावित सा.व.उ.स.ले लगभग १८,००० हेक्टर वन क्षेत्र संरक्षण गर्दै आइरहेका छन् ।

राष्ट्रिय वन क्षेत्रको अतिक्रमण तथा वन विनास अझै पनि एक समस्याको रूपमा रहिरहेको सन्दर्भमा समुदायले व्यवस्थापन गरेका क्षेत्रमा यस्तो समस्या एकदमै कम भएर गएको छ । राष्ट्रिय वन क्षेत्रमा भएका अतिक्रमणहरू हटाउन राजनैतिक दलहरू र उपभोक्ता समूह समेतका बहुसरोकारवालाको सहभागिता तथा सहकार्यले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आइरहेको पाइन्छ । रूपन्देही जिल्लाको सालभण्डी क्षेत्रमा रहेका सा.व.उ.स. तथा सरोकारवालाका प्रतिनिधिहरूको समन्वय समितिले सा.व. एवं सरकारद्वारा व्यवस्थित वन क्षेत्र समेत संरक्षणको लागि सक्रिय भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ ।

लोकतान्त्रिक वार्ता तथा बहसका लागि स्थानीय बहुसरोकारवाला मञ्चको स्थापना

जिल्ला वन समन्वय समिति: एल.एफ.पी.को सुरुवातसँगै यस क्षेत्रमा जिल्ला वन समन्वय समितिको स्थापना तथा सञ्चालन सुरु भएको छ । सुरुवातमा जिल्ला विकास समिति महासंघ नेपालसँगको सहकार्यमा तयार गरिएको प्रारूप अनुरूप स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९ को दफा १९० मा रहेको प्रावधान बमोजिम स्थानीय जिल्ला विकास समितिको निर्णयबाट स्थापना भएको जिल्ला वन समन्वय समितिलाई (Bampton 2006) सन् २००६ मा नेपाल सरकारले जारी गरेको जिल्ला वन समन्वय समिति निर्देशिका बमोजिम पुर्नगठन गरिएको थियो ।

हाल जिल्ला वन समन्वय समितिका बैठकहरू निरन्तर चलिरहेका छन् र हालसम्म हरेक जिल्लामा लगभग १५ पटक सम्म त्यस्ता बैठकहरू सम्पन्न भै योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा समिक्षा एवं वन सुशासनका क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आइरहेका छन् । जिल्ला वन क्षेत्रगत योजनाको तयारी र बहुसरोकारवालाको संयुक्त अनुगमन गतिविधिहरू यसका प्रमुख उपलब्धिहरू मान्न सकिन्छ । साथै वन क्षेत्रमा द्वन्द्वरत पक्षहरूलाई (जस्तै: साभेदारी वन पक्षधर र सा.व. पक्षधरहरू) एउटै थलोमा ल्याई समझदारी बढाउने कार्यमा पनि जिल्ला वन समन्वय समितिको बैठकको भूमिका अझ उल्लेखनीय देखिन्छ । विगतमा रहेको राष्ट्रिय राजनीति एवं द्वन्द्वको विषम परिस्थितिमा उतारचढाव रहँदारहँदै पनि यस क्षेत्रमा जिल्ला वन समन्वय समिति दिगो रूपमा सञ्चालन हुँदै आएको छ ।

हालको अभ्यासबाट जिल्ला वन समन्वय समितिलाई सहभागितामूलक पद्धति अनुरूप स्थानीय रूपमा विचारविमर्श एवं निर्णय गर्न र दिगो वन व्यवस्थापनको लागि स्थानीय सशक्तीकरण, अपनत्व र प्रतिबद्धताको विकास गर्दै वन सुशासनमा बढावा दिने उद्देश्य सहित जिल्ला स्थित बहुसरोकारवालाहरूको साभ्का मञ्चको रूपमा विकास गरिएको छ (Rana et al. 2008) ।

एल.एफ.पी. लागू भएका पश्चिम तराईका तीन जिल्ला साथै मध्यमाञ्चलका तराई जिल्लाहरूमा लागू चुरे तथा तराई जैविक विविधता क्षेत्र सहयोग कार्यक्रमको अनुभव तथा सिकाइलाई लिएर वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले सन् २००५ मा लागू गरेको निर्देशिका अनुरूप हालैका वर्षहरूमा खासगरी दातृ

निकायको सहयोग प्राप्त अन्य जिल्लाहरूमा पनि जिल्ला वन समन्वय समितिको विस्तार भइरहेको छ ।

अन्य स्थानीयस्तरका बहुसरोकारवालाका मञ्चहरू: स्थानीयस्तरमा बहुसरोकारवालाहरूको मञ्चको रूपमा गाउँ वन समन्वय समिति तथा गाउँ वन सञ्जाल, रेन्जपोष्ट स्तरीय समन्वय समिति आदिको स्थापना तथा सञ्चालन भई यस्ता मञ्चहरूको सङ्ख्या निरन्तर विस्तार भैरहेको छ । यस्ता धेरैजसो मञ्चहरू राजनैतिक सीमानाको आधारमा गठन भए तापनि केही मञ्च तथा सञ्जालहरूले भने जिल्ला भन्दा पनि प्राकृतिक स्रोतलाई आधार मानी आफ्नो क्षेत्र तय गरेका छन् । उदाहरणको लागि रूपन्देही जिल्लाको बुटवल आसपासका सा.व.उ.स.हरू र छिमेकी पाल्पा जिल्लाका केही सा.व.उ.स.हरू मिलि केही वर्ष अघि गठन गरेका सा.व. समन्वय समिति अद्यावधि सञ्चालित छ । यसैगरी रूपन्देहीको पर्रोहा क्षेत्र र सिमावर्ती पाल्पाका केही सा.व.उ.स.हरूको समेत समन्वय समिति बनेको छ । खासगरी वन संरक्षणको सवालमा यस्ता समन्वय समितिको भूमिका प्रशंसनीय भएको छ भने अन्य सामुदायिक विकासका कार्यक्रमहरूमा समेत यस्ता मञ्चले समन्वयात्मक भूमिका खेलिरेका छन् ।

बहुसरोकारवालाको सहभागितामा जिल्ला वन क्षेत्रगत योजनाको तयारी

जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना सम्बन्धित जिल्लाको वन क्षेत्रको लागि वन क्षेत्रमा सुशासन अभिवृद्धि र विकेन्द्रीकरणलाई संस्थागत गर्न योगदान पुऱ्याउने आशाले तयार गरिएको दीर्घकालिन रणनीतिक योजना हो । वन नियमावलीअनुरूप हरेक जिल्लाको वन क्षेत्र व्यवस्थापनका लागि जिल्ला वन पञ्चवर्षीय कार्ययोजना तयार गरी लागू गर्नुपर्ने हुन्छ । यसले दीर्घकालीन जिल्ला वन क्षेत्रगत योजनालाई आवधिक रूपमा कार्यान्वयन गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयले २००३ देखि नै जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना तयार गर्नको लागि तराईका केही जिल्लामा कार्य सुरु गरे तापनि हाल आएर त्रिवर्षीय अन्तरिम योजनाले यसलाई नेपालका अन्य जिल्लाहरूमा समेत विस्तार गर्ने योजना गरे बमोजिम कार्य समेत भैरहेको छ । एल.एफ.पी.को सहजीकरणमा पश्चिम तराईका तीन जिल्लाहरूमा २००३ मा नै स्वतन्त्र परामर्शदाताको सहजीकरणमा समुदाय स्तरदेखि जिल्लास्तर एवं विभिन्न विषयगत गोष्ठीहरू सञ्चालन गरी जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना तयार गरी कार्यान्वयन समेत गरेको थियो । योजनाको कार्यान्वयनको अनुभवबाट भएका सिकाई एवं योजना तर्जुमा प्रक्रियामा भएका पृष्ठपोषणहरू आदिको आधारमा जिल्लाका योजनामा बहुसरोकारवालाहरूको सहभागिता, अपनत्वको विकास एवं समयसापेक्ष सुधार गर्दै प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि सहज होस् भन्ने उद्देश्यले नवलपरासी र रूपन्देही जिल्लाका जिल्ला वन क्षेत्रगत योजनालाई अद्यावधिक गर्दै तीनवटै जिल्लामा पञ्चवर्षीय कार्ययोजना बहुसरोकारवालाको व्यापक सहभागिताका साथ २००८ सालमा तयार गरिएका छन् ।

जिल्ला वन क्षेत्रगत योजनाले जिल्लाको वन क्षेत्रको विकासको लागि दूरदृष्टि, विषयगत क्षेत्र, कार्यक्रम क्षेत्र, कार्यान्वयनका लागि रणनीति एवं कार्यनीति, जिम्मेवारी एवं प्राथमिकीकरण समेत गरेको छ । यस योजना तयार गर्ने शिलशिलामा बहुसरोकारवालाको विचार विमर्श तथा सहमति भएकाले हाल यस योजनाप्रति बुझाई एवं अपनत्वको विकास भएको प्रतिक्रिया प्राप्त भैरहेका छन् । यो लेखको शिलशिलामा गरिएको अध्ययनको क्रममा सरोकारवालाहरूले व्यक्त गरेको भनाइ अनुसार यस योजनाको ५० प्रतिशत सम्म मात्रै कार्यान्वयन हुन सक्थो भने पनि यसले एकदमै सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्छ ।

जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना एवं जिल्ला वन पञ्चवर्षीय कार्ययोजनाले विभिन्न राजनीतिक दलहरू लगायत विभिन्न बहुसरोकारवालाहरूबाट देखिएको साभ्ना आवाज, अपनत्वबोध र प्रतिवद्धता, दक्षिण तराईका ज्वलन्त सवालहरू एवं विपन्न तथा वञ्चितमा परेका वर्गहरूको इच्छा आकाङ्क्षा तथा आवश्यकतालाई समेटि समावेशीकरणलाई आत्मसात् गरेको छ। बहुसरोकारवालाको सहभागिता तथा सहमतिमा यसले जिल्लाको समग्र वन क्षेत्रलाई विभिन्न वन व्यवस्थापनका पद्धतिहरूमा वर्गीकरण गरी सा.व. तथा साभ्नेदारी वन बीचको द्वन्दलाई धेरै हदसम्म न्यून गरेको छ। नेपाल सरकारको त्रिवर्षीयअन्तरिम योजना, जिल्ला विकास समितिको आवधिक योजना, जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना एवं जिल्ला वन पञ्चवर्षीययोजनाका बीचमा तालमेल मिलाएर उर्ध्वगामी एवं स्थानीय निकाय, सम्बद्ध विषयगत निकाय, गैरसरकारी संस्था, महासंघ, राजनीतिक दलहरू, उपभोक्ता समूहहरू, नीजि क्षेत्र लगायतका जिल्लाका बहुसरोकारवालाहरूको सहभागितामा यो बृहत् योजना तर्जुमा गरिएको हो। जिल्लाका विभिन्न सरोकारवालाहरू र स्रोत व्यवस्थापनमा तिनीहरूको भूमिकालाई पहिचान गर्दै जिल्लामा स्रोत व्यवस्थापनमा हुने द्वन्दलाई न्यून गर्न सहयोग गरी स्थानीय निकाय एवं जिल्ला वन समन्वय समितिलाई यो योजनाले महत्व दिएको छ।

शुसासनका अभ्यासहरूमा बृद्धि

जिल्ला वन समन्वय समिति र अन्य स्थानीय स्तरका बहु-सरोकारवालाहरूको मञ्चले संयुक्त अनुगमनको सुरुवात गरेका छन् जो आफैमा पनि उदाहरणीय कार्य हो। यो मञ्चले जिल्लाका वन क्षेत्रमा भएका कार्यहरूको अनुगमन गरी कार्यक्रमलाई अझ बढी प्रभावकारी बनाउन खेलेको भूमिका महत्वपूर्ण सावित भएको छ।

स्थानीय स्तरमा खासगरी अन्य निकायका सहयोगमा सञ्चालित छोटो अवधिमा फाईदा दिने समुदायस्तरका विभिन्न कार्यक्रमहरूको सार्वजनिक लेखापरीक्षण तथा सुनुवाई गर्ने प्रचलन बढिरहेको छ। सरकारी निकायमा भने कार्यालयको तथ्याङ्क तथा सूचना/जानकारीको लागि वार्षिक प्रगति विवरण तथा पुस्तिका नै सरोकारवालाहरूको लागि एक प्रमुख स्रोत हो। हाल विभिन्न मिडियाहरूले त्यस्ता निकायहरूसँग अन्तर्वार्ता वा छलफल कार्यक्रम गरी वन सम्बन्धी जानकारीहरू बाहिर ल्याउने प्रयास गरिरहेको पाइन्छ। यस्तै बसोबास (टोल) एवं समान वर्ग तथा चाहानाका आधारमा उपभोक्ताहरूलाई सङ्गठित एवं सशक्तीकरण गर्ने प्रचलन बढिरहेकाले विकेन्द्रीकरणलाई प्रवर्द्धन एवं लक्षित समूहलाई आवश्यकताअनुसार थप सहयोग गर्न सहयोग पुगेको छ।

छलफल

स्थान अनुकूल भएको विविधतालाई न्यायोचित व्यवस्थाको आवश्यकता

तराईको वन नीति तथा व्यवस्थापनका प्रयासहरूको विश्लेषण गर्दा राज्यलाई वनक्षेत्रबाट प्राप्त हुने राजश्वलाई नियमितता एवं अभिवृद्धिका साथै देशभर (खासगरी काठमाडौं, पोखरा जस्ता मुख्य शहरहरूका लागि) वन पैदावार आपूर्ति गर्न सक्ने महत्वपूर्ण बहुमूल्य स्रोतको रूपमा सरकारले तराईको वनलाई हेरेको पाइन्छ। तर हालका दिनमा आएर सरकारले आफ्नो वन नीतिमा परिवर्तन ल्याई टाढाका उपभोक्ता समेतलाई समेट्ने गरी साभ्नेदारी वन व्यवस्थापनको अवधारणा अगाडि सारेको भए तापनि स्थान अनुकूल प्रवर्द्धन भैरहेका वन व्यवस्थापनका नवीनतम प्रयासहरूलाई सम्बोधन गर्न सकिरहेको छैन। अतः तराई वन व्यवस्थापन अझ पनि अन्योलमा नै परेको देखिन्छ।

सा.व. हस्तान्तरणमा रोक, सा.व.को आमदानीमा गरेको व्यवस्था, साभ्नेदारी वन व्यवस्थापनको सुरुवात, हरियो रूख कटानमा प्रतिबन्ध आदि जस्ता सरकारका विभिन्न निर्णयहरूलाई विश्लेषण गर्ने

हो भने पनि राज्यले सामुदायलाई वन हस्तान्तरण गर्नुभन्दा वन माथिको आफ्नो नियन्त्रण तथा वर्चस्व कायम राख्न जोड दिएको देखिन्छ। यसले तराईका वन विभिन्न वन व्यवस्थापन समूहहरूका बीच तथा समूहभित्रै स्थलगत रूपमा भएको विविधताले माग गरेको न्यायोचितताको सवाललाई सरकारले ध्यान पुऱ्याउन नसकिरहेको देखिन्छ (बक्स २)।

बक्स २: विविधताको पहिचान एवं सम्मान

भौगोलिक, सामाजिक वा भू-राजनैतिक दृष्टिकोणबाट नेपालको तराई पहाडी भेगभन्दा पृथक र जटिल छ। वन भित्रकै कुरा गर्ने हो भने पनि, सा.व.उ.स.हरू भित्रै पनि विविधता छ। वनका किसिमका आधारमा (प्राकृतिक तथा बृक्षरोपण), भू-स्वामित्वको आधारमा (सरकार/वन कार्यालय वा स्थानीय निकाय), व्यवस्थापन (सक्रिय, निष्क्रिय), भौगोलिक अवस्था (चुरे, महाभारत, भावर तथा तराई) आदि सबै कुरालाई मध्यनजर गर्दै स्रोतको हिसाबमा सा.व.उ.स.लाई वर्गीकरण गर्ने हो भने पनि जिल्लाका सबै सा.व.उ.स.हरूको अवस्था एउटै छैन। उदाहरणको लागि सरोकारवालाहरूका अनुसार स्रोतको अवस्थाका आधारमा रूपन्देही जिल्लाका सा.व.उ.स.हरू ४ वर्गका छन् जसमध्ये १३ प्रतिशत सम्पन्न, २९ प्रतिशत मध्यम, ३४ प्रतिशत विपन्न र २४ प्रतिशत अति विपन्नको सूचीमा पर्दछन्। त्यसैगरी ६५ गोटा हस्तान्तरित सा.व.उ.स.हरूमध्ये २६ गोटा सार्वजनिक जग्गामा पर्दछन् जसको भूस्वामित्व स्थानीय निकायमा छ। चारपाला सबैभन्दा ठूलो वन (लगभग १,६०० हेक्टर वन क्षेत्र) हो भने खासगरी सार्वजनिक जग्गामा भएका सा.व.हरू ५ हेक्टर भन्दा साना नै छन्। राष्ट्रिय वन क्षेत्र भन्ने बित्तिकै प्राकृतिक वन जस्तो लाग्ने भए तापनि सा.व.को रूपमा हस्तान्तरित क्षेत्रमा या त फाट्टफुट्ट मात्रै रूख छन् वा बृक्षरोपण छन्। यसरी हेर्दा तराई सा.व.मा पनि विविधता भएकाले यी वनहरू स्रोत सम्पन्न छन् भन्ने अवधारणामा आधारित निर्णय तथा सिफारीसहरू गर्नुका साटो विविधता बमोजिम न्यायोचित कार्यवाहीको व्यवस्था गर्नुपर्ने कुरा प्रष्ट देखिन्छ।

सबैलाई एउटै दृष्टिकोणले हेरी कारवाही तथा सिफारिस अगाडि बढाउँदा अन्याय भएका उदाहरणहरू पनि प्रशस्त छन्। उदाहरणको लागि केही सा.व.ले गरेका अनियमिततालाई नियन्त्रण गर्न चालेका कदमहरू जस्तै: हरियो रूख काट्न प्रतिबन्ध लगाउने प्रावधानले राम्रा र सक्रिय वन व्यवस्थापन गरिरहेका वन समूहहरूलाई निरुत्साहित गरेको छ। त्यसैगरी केही सा.व.उ.स.हरूले गरेका कमजोरीका कारण सा.व. हस्तान्तरणमा रोक लगाउँदा हस्तान्तरणका लागि उपयुक्त सा.व.उ.स.हरूलाई समेत मर्का परेको छ।

स्थलगत रूपमा प्रस्तावित केही सा.व.उ.स.हरूले सामुदायिक वनकै हैसियतमा कार्य गरिरहेको पाइन्छ (बक्स ३) भने अन्य केही प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरू हस्तान्तरण गर्न अत्यावश्यक देखिने र कुनैलाई विघटन गरी समावेशी सा.व.उ.स. वा अन्य साभेदारी वनमा व्यवस्थापन जस्ता पद्धतिमा लैजान समेत उपयुक्त हुने खालका देखिन्छन्। यस्ता सवालहरूलाई स्थानीय एवं जिल्लास्तरका बहुसरोकारवालाहरूको प्रक्रियाद्वारा किनारा लगाउन सकिन्छ। तसर्थ वन क्षेत्रमा रहेका विविधतालाई न्यायोचित रूपमा सम्बोधन गर्दै वन सुशासन कायम गर्ने एवं स्थानीय जनताको वनस्रोतमा भएको अधिकारलाई स्थापित गर्ने उपायहरूको समेत खोजी गरिनु जरूरी छ।

बक्स ३: सामुदायिक वन हस्तान्तरण हुनु भन्दा प्रस्तावित रहनु नै ठीक ?

प्रस्तावित सा.व. क्षेत्रहरू तीनका उपभोक्ताहरूले संरक्षण गरिरहेका छन् । सरकारद्वारा व्यवस्थित वन क्षेत्रमा रहेको संरक्षणको अवस्था भन्दा यी वनको संरक्षणको अवस्था राम्रो भए तापनि हस्तान्तरित सा.व. क्षेत्रको भन्दा यिनको अवस्था नराम्रो छ । हस्तान्तरित सा.व. जस्तै उपभोक्ताहरूले प्रस्तावित सा.व.उ.स. संरक्षणको लागि पनि हेरालु राख्ने, उपभोक्ताले पालो लगाएर संरक्षण गर्ने जस्ता विभिन्न प्रयासहरू गरिरहेको पाइन्छ । नदी किनार संरक्षण, वृक्षरोपण आदि प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूले गरिरहेका अन्य कार्यहरू हुन् । हैसियत बिग्रेको वन क्षेत्रमात्र हस्तान्तरण हुने नीतिगत प्रावधानले गर्दा कतिपय प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूले त आफ्नो वन क्षेत्र विनाश गरी हैसियत बिगारेर सो को हस्तान्तरण गर्न वन कार्यालयलाई दवाव दिने चुनौती समेत दिन्छन् । द्वन्द्वको अवस्थामा कतिपय प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूले वन क्षेत्रमा धान खेती गरेका उदाहरण समेत भेटिन्छन् ।

प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूले विभिन्न गतिविधिहरू गर्नको लागि स्वीकृत विधान तथा कार्ययोजना हुँदैन (भएको भए पनि दर्ता वा स्विकृती भएको हुँदैन) । अतः केही प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूले इमान्दारीतापूर्वक वन संरक्षण गरी वन कार्यालयको सामान्य (अधिकांश मौखिक) सहमतिमा ढलापडा रूखहरू तथा दाउरा, कृषि औजारका लागि वन पैदावार सङ्कलन गर्ने गरेका छन् भने केहीले रूख कटान तथा वन पैदावार वितरण समेत गरेका पाइन्छन् । वनपैदावार विक्रीवितरण गर्ने उनीहरूको दर न्यून हुन्छ र बजार मूल्य र विक्री मूल्यको फरकले गर्दा सा.व.को स्रोतको अधिक हिस्सा सहूलियतको रूपमा सम्पन्न वर्गमा पर्न जाने समस्या अझ बढी हुन्छ । प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूले पनि प्रशस्त कोषको सिर्जना गरेका छन् तर अधिकांश त्यस्ता कोषहरू बिनाउपयोग त्यसै जमेर बसिरहेकाले दुरुपयोग हुने संभावना देखिन्छ । त्यस्ता केही सा.व.उ.स.हरूले वन व्यवस्थापन जस्तै: वन संरक्षण एवं वृक्षरोपण र सामुदायिक विकासका कामहरू जस्तै: विद्यालय भवन निर्माण/मर्मत, पुल निर्माण/मर्मत, रेन्जपोष्ट मर्मतमा सहयोग गर्ने जस्ता उल्लेखनीय काम समेत गरिरहेका भए पनि गरिवी न्यूनीकरणमा भने खासै खर्च गरेको पाइँदैन ।

कानूनी हैसियत तथा बाध्यात्मक अवस्था नभएकै कारण त्यस्ता सा.व.उ.स.हरूले आफ्ना गतिविधिहरूको प्रतिवेदन कुनै पनि निकायमा बुझाउने नगर्नाले वन क्षेत्रको योगदानको गणना भएको छैन ।

न्यून स्रोत भएका हस्तान्तरित सा.व.उ.स.हरूले समेत कार्यालय भवन नभैरहेको अवस्थामा केही प्रस्तावित सा.व.उ.स.ले आफ्नो भवन समेत निर्माण गरिसकेका छन् । केही प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूले लेखाको राम्रो व्यवस्थापन गर्ने, कार्यालय सहायक राख्ने, आन्तरिक लेखा परीक्षण गर्ने जस्ता कार्यहरू गरिरहेका छन् । वैधानिकता प्राप्त नगरेका कारण समूहको नाममा खाता खोल्न नपाउँदा रकमको दुरुपयोग तथा हिनामिनाको संभावनालाई भन्ने बढाएको छ ।

केही क्षेत्रमा जिल्ला वन कार्यालय र प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूका बीच वन संरक्षण र वनपैदावार सङ्कलनका लागि अनौपचारिक समझदारी भएको पाइन्छ । यसप्रकारको अनौपचारिक सम्बन्धमा अनियमितताको शङ्का गर्ने ठाउँ पनि प्रशस्त हुने गरेको सरोकारवालाहरू बताउँछन् । समुदायका केही अगुवाहरूका अनुसार प्रस्तावित सा.व. क्षेत्रमा रकमको दुरुपयोग तथा अनियमितता व्यापक भएकाले उनीहरूले सा.व. हस्तान्तरण नभै प्रस्तावितकै रूपमा रहेको राम्रो भन्ने गरेका समेत छन् ।

उपयुक्त वन व्यवस्थापन पद्धति निर्धारण

वन व्यवस्थापन पद्धतिहरूका सन्दर्भमा सा.व. अग्रणी एवं लामो अनुभव भएको व्यवस्था हो । सा.व.को अभ्यासको क्रममा भएका निर्णय प्रक्रियामा हुनेखानेहरूको वर्चस्व, लाभांश वितरणमा न्यायोचितताको अभाव (Ojha et al. 2007) र स्थानीय निकायसँगको सम्बन्ध आदि जस्ता केही कमजोरीहरूलाई सम्बोधन गर्ने सिलसिलामा साभेदारी वन लगायत अन्य व्यवस्थापन पद्धतिहरू विस्तारै विकास हुँदै आएको पाइन्छ ।

वर्तमान अवस्थामा यस क्षेत्रको जम्मा १२ प्रतिशत राष्ट्रिय वन सा.व., कबुलियती वन तथा धार्मिक वन र साभेदारी वन (केही प्रयास) जस्ता सामुदायिक तथा सहभागितामूलक व्यवस्थापन पद्धतिमा गई

यस क्षेत्रको एक चौथाई जनसङ्ख्यालाई समेटेको छ । ८८ प्रतिशत हिस्सा रहेको सरकारद्वारा व्यवस्थित वन व्यवस्थापनले नै क्षेत्रफलको हिसाबमा वनको अधिकांश क्षेत्र ओगटेको छ ।

तराई वनका संभावनाहरूलाई वास्तविकतामा प्राप्त गर्ने हो भने राष्ट्रिय वन क्षेत्रलाई स्थान अनुकूल हुने गरी विभिन्न वन व्यवस्थापन पद्धतिमा लैजानु पर्ने हाल सबैजसोले स्वीकारेको तथ्य हो । यद्यपि सबै वन व्यवस्थापन पद्धतिमा सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरू भए तापनि स्थान अनुकूल सबैका आ-आफ्नै विशेषता तथा सान्दर्भिकता पनि छन् । हालसम्मको अनुभवमा वनस्रोतको सक्रिय व्यवस्थापनका लागि सरकारी प्रयास भन्दा समुदायद्वारा गरिने प्रयास सफल हुने संभावना अधिक देखिन्छ । वर्तमान अवस्थामा साभेदारी वन पनि दिगो वन व्यवस्थापनको एक पद्धतिको रूपमा स्थापित भैसकेकोले यसलाई नजरअन्दाज गर्नु अलोकतान्त्रिक हुनेछ (Ojha *et al.* 2007) । जिल्ला वन क्षेत्रगत योजनामा यि दुवै व्यवस्थापन पद्धतिहरूको लागि सहमती भएबाट यि दुवैको विस्तार गर्ने संभावनाहरू अझै छ भन्ने प्रष्ट हुन्छ । तर साभेदारी वन अझैपनि नयाँ नै भएकाले यसको औचित्य पुष्टीको लागि यसलाई योजनावद्ध रूपमा कार्यान्वयन गरी व्यवहारिक र खासगरी लाभांश वितरणमा थप सुधार तथा शसक्त बनाउँदै लैजानु आवश्यक छ ।

हाल बिना उपयोग खेर गैरहेका सार्वजनिक जग्गाहरूको व्यवस्थापनले समुदाय र खासगरी बिपन्न वर्गको स्रोतमा पहुँच पुऱ्याइ वन विकास तथा वनपैदावारको उपलब्धता अभिवृद्धि मात्र हैन लक्षित वर्गको लागि भवितव्यको स्थितिबाट सुधार तथा जीविकोपार्जनका अवसरहरूको सृजना गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ भन्ने कुरा (Kunwar *et al.* 2008) मा उल्लेख छ । वन क्षेत्र नभएका ठाउँका लागि पनि यसले नयाँ वन व्यवस्थापन पद्धतिको विकास गरेको छ । अन्य वन व्यवस्थापन पद्धतिका लागि उपयुक्त नदेखिएका क्षेत्रमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको रूपमा संभव भएसम्म स्थानीय सहभागितालाई कुनै न कुनै रूपमा सुनिश्चित गर्दै वैज्ञानिक वन व्यवस्थापन गरी वा संरक्षित वनको रूपमा विकास गर्न सकिन्छ ।

जिल्ला वन क्षेत्रगत योजना नै अचुक औषधी तथा अमृत नभए पनि यो तयार गर्ने सिलसिलामा अपनाईएको बहुसरोकारवालाको पद्धति सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूलाई एउटै थलोमा ल्याई सहमतीबाट जिल्लाको समग्र वनक्षेत्रलाई स्थान अनुकूल विभिन्न वन व्यवस्थापन पद्धतिका लागि वर्गीकरण गर्न सफल रहेको छ । यद्यपि यो कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा खासगरी सा.व. र साभेदारी वनको सिमा निर्धारण गर्ने समयमा र प्रस्तावित सा.व.उ.स. धेरै भएका क्षेत्रमा प्रशस्त व्यवहारिक कठिनाइहरू आउन सक्छन् । नजिकका उपभोक्ताहरूले न्यायोचित लाभांश पाउन नसकेको खण्डमा निर्णयलाई नमान्ने अवस्था पनि आउन सक्छ र साभेदारी वनको लाभांश वितरणको पद्धतिमा न्यायसङ्गत हिसाबले परिमार्जन गर्नुपर्नेमा सबैजसोको एकमत देखिन्छ ।

समग्रमा सरकारद्वारा व्यवस्थित वनको उचित व्यवस्थापन तथा सामुदायमा आधारित व्यवस्थापनबाट समेत न्यूनतम राजश्व तथा करमार्फत् राम्रो राजश्व आर्जन गर्ने र वन क्षेत्रको दिगो विकासको लागि आफ्नै पूर्वाधार विकास गर्न सक्ने संभावना प्रशस्त देखिन्छ ।

योजना तर्जुमाको स्वीकृतिका बारेमा अस्पष्टता

जिल्लामा वन क्षेत्रको व्यवस्थापनका लागि जिल्ला वन समन्वय समिति निर्देशिका २००५ को प्रावधान बमोजिम जिल्ला वन क्षेत्र योजनाको निर्माण एवं कार्यान्वयन एक राम्रो अभ्यासको रूपमा विकास भैरहेको छ । तर जिल्लाले बनाएका योजनाहरू केन्द्रबाट नै स्वीकृत गर्नु आवश्यक छ वा यसलाई स्थानीयस्तरमा नै जिल्ला वन समन्वय समिति वा जिल्ला विकास परिषद्बाट अनुमोदन भएपछि पुग्छ भन्ने कुरामा स्पष्ट नहुँदा त्यस्ता योजनाको स्वीकृति कसले गर्ने भन्ने कुरामा अन्यौलता छ । तराई

तथा चुरे क्षेत्रका लागि जैविक विविधता क्षेत्र सहयोग कार्यक्रमका जिल्लाहरूमा यस्तो जिल्ला वन क्षेत्र योजना वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयबाट स्वीकृत भएपछि मात्र लागू गर्ने गरिएकोले जिल्लाका बहुसरोकारवालाले बनाएको योजनालाई केन्द्रले सङ्कुचित गरेको खण्डमा त्यसको असर के पर्ला भन्ने सवाल सरोकारवालाले उठाइरहेका छन् ।

जिल्ला वन क्षेत्र योजनाको कार्यान्वयन

जिल्ला वन क्षेत्रगत योजनाको प्रभावकारिताका लागि यसलाई दस्तावेजको रूपमा मात्र नभएर कुशलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्नु जरूरी हुन्छ । यस्का लागि सम्बन्धित सरकारी निकाय (जिल्ला वन कार्यालय) को अगुवाईमा समुदायको देखि जिल्लाका बहुसरोकारवालाहरूका बीचमा प्रभावकारी सञ्चार, समन्वय एवं सहकार्य हुनु अत्यावश्यक हुन्छ । योजना कार्यान्वयनका लागि केन्द्रस्तर एवं स्थानीय निकायबाट हुने सहयोगले समेत ठूलो असर गर्दछ ।

सरकारी नीति नियम तथा निर्णयहरू बाझिनु तथा तिनीहरूमा स्थायित्व नहुनु

नेपाल सरकारले वन व्यवस्थापन सम्बन्धमा लागू गरेका विभिन्न नीतिनियमको अध्ययन गर्दा तीनमा क्रमशः सुधार हुँदै आइरहेको एवं पछिल्ला समयमा बढी चुनौतिपूर्ण नीतिहरू आएको भेटिन्छ । वन ऐन १९९३ र वन नियमावली १९९५ ले कुनैपनि वन व्यवस्थापन पद्धतिलाई भौगोलिक अवस्थाअनुसार परिभाषित गरेको पाइँदैन तर अन्य केही वनसँग सम्बन्धित नीतिहरूले कुनै विशेष व्यवस्थापन पद्धतिमा बढी भुकाव देखाएका छन् (Dhungana 2007) । तराईमा सा.व.को बारेमा वन क्षेत्रको गुरुयोजना १९९८ र वन ऐन १९९३ मा भएका प्रावधानहरू बाझिँदा सरोकारवालाहरूका बीचमा विवाद तथा अन्यायता सिर्जना भएको छ र यसलाई वन नीति २०५७ ले थप ऊर्जा दिएको छ (बक्स ४) । त्यसरी नै वन ऐन र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन बाझिँदा वन व्यवस्थापनमा भन्नु जटिलता छाएको छ । सा.व.उ.स.मा वन पैदावार बिक्री बितरण गर्दा कर लाग्ने, साभेदारी वनको लाभांश वितरण, सामुदायिक वन हस्तान्तरणमा रोक जस्ता केही निर्णयहरू सरकार आफैले वा फेकोफन तथा एकोफन जस्ता सरोकारवालाहरूको दवावमा पटक पटक परिवर्तन भइरहनुमा सरकारको अपरिपक्वता देखिन्छ । त्यसैगरी विश्लेषकहरू वन मन्त्रीको राजनैतिक आवद्धता र उसको चुनावी क्षेत्रका आधारमा समेत यस्ता निर्णयहरू प्रभावित हुने गरेका अडकल गर्दछन् । विभिन्न वन मन्त्रीहरूले गरेका निर्णयहरू अध्ययन गर्ने हो भने पनि निर्णयमा स्थायित्व देखिँदैन । अचम्मको कुरा त के भने मन्त्री स्तरीय निर्णय तथा परिपत्रहरू, नीति तथा निर्देशिकाहरूले कहिलेकाही वन ऐनको मर्मलाई समेत मिचेका हुन्छन् ।

बक्स ४: सरकारी निर्णयहरूमा अस्थिरता

२०६३ अषाढ १६ गते वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय र फेकोफनका बीच दश बुँदे सहमति भयो । साभेदारी वन दिग्दर्शन २०६० र जिल्ला वन समन्वय समितिको निर्देशिका २०६२ खारेज गर्ने र साभेदारी वनको नमूना प्लटहरूलाई नमूना सा.व.को रूपमा परिमार्जन गर्ने सहमती भयो । टाढा खासगरी दक्षिणका उपभोक्ताहरूलाई समेत समेट्ने गरी तराईका सा.व.उ.स.हरू समावेशी नभएकाले साभेदारी वन व्यवस्थापन कार्यक्रम नै एक टाढाका उपभोक्ता समेट्ने उपयुक्त विकल्प हो भन्दै यस निर्णयको साभेदारी वन उपभोक्ता एवं मधेस मुलका केही राजनितिज्ञहरूले चर्को विरोध गरे । तत्पश्चात् २०६३ अषाढ ३० गते वन तथा भूसंरक्षण मन्त्रालयले यस अधिको निर्णयलाई फिर्ता लिई साभेदारी वन कार्यक्रमलाई पुनः निरन्तरता दिई विस्तार गर्ने साथै साभेदारी वन एवं जिल्ला वन समन्वय समितिको दिग्दर्शनलाई पुनः लागू गर्दै साभेदारी वन नियमावली तयार गर्ने एकबुँदे निर्णय गर्यो । (Bampton et al. 2007, Dhungana 2007) ।

समग्रमा सरकारी नीतिनियमहरू बहुसरोकारवालाहरूको सहभागितामूलक प्रक्रियाबाट तयार गर्नुपर्दछ र त्यस्ता नीतिनियमहरूले विभिन्न समय र स्थानमा देखा पर्ने सक्ने नवीनतम सकारात्मक प्रयासहरूलाई समेत समेट्न सक्ने गरी केही लचिलो बनाउनु उपयुक्त हुन्छ। यद्यपि नीतिनियमहरूमा एकपटक सहमति भैसकेपछि तथा वैधानिकता दिइसकेपछि भने सो को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। विधिको शासनलाई व्यवस्थित गर्न जनसमर्थन अत्यावश्यक हुन्छ र त्यो तबमात्र प्राप्त गर्न सकिन्छ जब जनता तथा बहुसरोकारवालाहरू नीतिनियम तथा योजना निर्माणमा संलग्न भई उनीहरूमा त्यसप्रति अपनत्वको विकास हुन्छ।

दक्षिणी क्षेत्रमा सहयोगका लागि संस्थागत संरचनाको अभाव

हाल दक्षिण तराईका लागि प्राथमिकता दिई आम्दानीको केही हिस्सा तथा वन पैदावार उपलब्ध गराउने केही सकारात्मक निर्णयहरू भएका छन्। यद्यपि यसको जिम्मेवारी तथा अधिकार क्षेत्र सहित संस्थागत व्यवस्था एवं संरचना हुन नसकेको खण्डमा प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न चुनौति आउन सक्छन्। दक्षिण तराईमा प्राकृतिक स्रोत विकासका लागि फेकोफन र वन कार्यालय बीच भएको सहमतीका आधारमा गरिएको सा.व.उ.स.को आम्दानीको निश्चित प्रतिशत उपलब्ध गराउने भन्ने निर्णय प्रशंसनीय सुरुवात हो। तर यसको कार्यान्वयन भने वन कार्यालयको अगुवाईका साथै हरेक सा.व.उ.स.ले यो निर्णयलाई कसरी लिन्छन् वा उनीहरूको साधारणसभाले कस्तो निर्णय गर्छ भन्नेमा समेत भर पर्दछ। यो कार्यका लागि सा.व.उ.स.मा जम्मा गरेको स्रोतलाई कसले, कसरी, के का आधारमा प्राथमिकीकरण तथा वितरण गर्ने भन्ने समेत स्पष्ट गरी मार्गदर्शन/निर्देशिका तयार हुनु आवश्यक हुन्छ साथै त्यस्तो कोषको आर्थिक सहयोग गर्न कसले अन्तिम निर्णय लिने भन्ने सवालको समेत उत्तर खोजिनु पर्दछ।

बहुसरोकारवालाहरूको प्रतिनिधित्व र वैधानिकताको सवालहरू

बहुसरोकारवालाको प्रक्रिया अपनाउँदैमा सबैकुराको निकास हुन्छ भन्ने होइन किनकि यसमा हुने प्रतिनिधित्व एवं यस्तो मञ्चको वैधानिकताको सवाल पनि त्यत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। बहुसरोकारवालाको प्रक्रियामा धेरै सरोकारवालाहरूको सहभागिता हुनुपर्ने कारण यसका सबैसँग सहमति गरी समयमै बैठक राख्न नसकिनु, विभिन्न फरक मतका कारण सहमतिमा पुग्न कठिनाई हुनु, उच्च पदस्थ तथा राजनैतिक पदाधिकारीको प्रभाव बढी हुनु, प्रतिनिधिहरू परिवर्तन भइरहनु जस्ता सवाल तथा कमजोरीहरू पनि छन्। प्रभावकारी बहुसरोकारवालाको मञ्चको प्रभावकारिताका लागि सक्षम नेतृत्व एवं उपयुक्त (क्षमतावान् र सक्रिय) प्रतिनिधित्व अत्यावश्यक हुन्छ। जिल्ला वन समन्वय समिति दिग्दर्शनमा यसलाई निर्णायक मञ्चको रूपमा प्रस्तुत गरिएता पनि सुरुवाती अवस्था एवं जनप्रतिनिधिको अभाव आदि कारण देखाई व्यवहारमा यसलाई सल्लाहकार मञ्चको रूपमा लिइएको पाइन्छ।

बहुसरोकारवालाको मञ्चको प्रभावकारिताका लागि थप सचेतना, अनुशिक्षण तथा सशक्तीकरण आदिको आवश्यकता देखिन्छ। यस्ता जिल्लास्तरका विभिन्न मञ्चहरू बीच र यो भन्दा तल्ला तथा माथिल्लो स्तरका मञ्चहरू बीचमा समेत यसको समन्वय तथा सम्बन्ध विस्तार हुन त्यत्तिकै आवश्यक हुन्छ। यसका अतिरिक्त संयुक्त अनुगमन अभ्यासलाई संस्थागत गर्नु, जिल्लास्तरको योजना र बृहत् भौगोलिक दृष्टिकोणले तयार गर्ने समग्र योजना (Landscape level planning) आदिका बीचमा सन्तुलन ल्याउनु पनि अन्य महत्वपूर्ण सवालहरू हुन्।

आर्थिक पारदर्शिताको अभाव

थुप्रै सा.व.उ.स.हरूको वार्षिक बजेटको एउटा ठूलो हिस्सा अन्य अस्पष्ट तथा कम उपलब्धीमूलक कार्यहरूमा अझै पनि खर्च गरिएको पाइन्छ। उदाहरणको लागि जिल्ला वन कार्यालय रूपन्देहीको सा.व.उ.स. अनुगमन प्रतिवेदन (२००८) अनुसार यस जिल्लाका सा.व.उ.स.हरूको वार्षिक व्ययको भन्दा २९ प्रतिशत रकम अन्य तथा विविध साथै १३.४ प्रतिशत रकम प्रशासनिक तथा कार्यालय खर्च शीर्षक अन्तर्गत देखिन्छ। त्यसैगरी धेरै ठूलो सङ्ख्यामा रहेका प्रस्तावित सा.व.उ.स.हरूको त वार्षिक बजेट र त्यसको खर्चको सम्बन्धित निकायमा केही रेकर्ड नै रहँदैन। स्रोत सम्पन्न सा.व.उ.स.हरूले आफैँ सबै कार्यक्रमहरू गर्न सक्ने भएकाले बाह्य सहयोग आवश्यक पर्दैन भन्दै गर्दा त्यस्ता कतिपय सा.व.उ.स.हरूमा रहेका कमजोरीहरू हटाउन एवं सुशासन अभिवृद्धिका कार्य हुन नसकिरहेको अवस्था समेत देखिन्छ। यसप्रकार विभिन्न अवस्थामा अझैपनि स्रोत तथा रकमको हिनामिना तथा दुरुपयोगको संभावना प्रशस्त देखिन्छ।

सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन र स्थानीय निकायको बीच समन्वय

साभेदारी वन व्यवस्थापन पद्धतिले सहभागितामूलक वन व्यवस्थापनको अभ्यासलाई स्थानीय निकायसँग समेत समन्वय स्थापित गरेको पाइन्छ, तर विद्यमान सा.व.उ.स. र स्थानीय निकायका बीच सम्बन्ध, समन्वय तथा सहकार्यका लागि स्थानीय स्तरमा बनेका गाउँ वन समूह सञ्जालहरूको प्रयास शसक्त एवं विस्तार हुन बाँकी नै छ। कतिपय अवस्थामा सा.व.उ.स.को स्रोत बढी भएकाले सामान्यतया स्थानीय निकायले गर्ने विकास निर्माणका गतिविधिहरूमा समेत सा.व.उ.स. र स्थानीय निकायका बीच प्रतिस्पर्धा वा सा.व.उ.स.ले स्थानीय निकायलाई तलपार्ने कार्य गरिरहेको भन्ने सवाल उठिरहेको सन्दर्भमा यी दुई निकाय बीच समन्वय तथा सम्बन्ध विस्तार गर्न अझै मेहनत गर्नुपर्ने देखिन्छ।

विधिको शासन तथा सुशासनको अवस्था

देश संक्रमणकालीन अवस्थामा भएको वर्तमान समयमा सुशासनको अवस्था कमजोर र कानून लागू गर्न पनि त्यत्तिकै कठिनाई देखिएको छ। विभिन्न ऐन नीति नियमहरू बाभँदा एवं सरकारी नीतिनियम तथा निर्णयमा स्थायित्व नदेखिएबाट यसले सुशासनको अवस्थालाई अझ बिगारेको छ, भन्ने विश्लेषकहरूको राय छ। वैधानिकता प्राप्त केही सा.व.उ.स.हरूले जिम्मेवारीका कामहरू भने नगरेर आफ्नो अधिकार क्षेत्रभन्दा बाहिर गएर कार्य गरिरहेका देखिन्छन्। बुटवल हिलपार्क, शंकरनगर वन उद्यान मनोरञ्जन तथा पर्यापर्यटनका लागि हाल व्यापक प्रचार प्रसार भएका क्षेत्रहरू हुन जहाँ विभिन्न भौतिक पूर्वाधारहरू समेत निर्माण भएका छन्। तर उनीहरूको सा.व.को कार्ययोजनामा सो सम्बन्धमा या त लेखिएकै छैन या लेखिएका कुरा अस्पष्ट छन्। त्यसैगरी प्रस्तावित सा.व.उ.स.को वैधानिक हैसियत नदेखिए पनि त्यहाँ हस्तान्तरित सा.व. जस्तै गतिविधिहरू समेत सञ्चालन भैरहेका छन्। अतः वैधानिक रूपमा चलनको लागि कि त त्यस्ता प्रस्तावित सा.व.हरू समावेशी उपभोक्ता समूह बनाई हस्तान्तरण हुनुपर्ने वा साभेदारीमा लैजानु पर्ने।

सरकार तथा मन्त्रीहरूले पटक पटक वन क्षेत्रमा रहेको भ्रष्टाचार तथा अनियमितता नियन्त्रण गर्ने प्रतिवद्धताहरू व्यक्त गरिरहेबाट पनि यस क्षेत्रमा सुशासन अभिवृद्धिको खाँचो छ, भन्ने कुरा टड्कारो देखिन्छ।

बाभिएका एवं अस्पष्ट कानुनी व्यवस्थाका कारण जिल्ला वन अधिकृत (जि.व.अ.) तथा जिल्ला वन कार्यालयको स्वविवेकमा धेरै निर्णयहरू हुँदा उनीहरू कामको जस अपजस दुवैको भागी हुनुपर्ने

अवस्था देखिन्छ । सा.व. तर्फ भुकाव भएका जिल्ला वन अधिकृत हुँदा सा.व. हस्तान्तरण गर्ने र साभेदारीमा खासै जोड नदिने साथै साभेदारी वन तर्फ भुकाव भएका जिल्ला वन अधिकृत हुँदा सा.व. हस्तान्तरण गर्न हिचकिचाउने र साभेदारी वन प्रवर्द्धनमा जोड दिने समेत गरेको पाइन्छ । बेसार खेतीलाई कुनै जिल्ला वन अधिकृतले विरोध गर्ने र कसैले केही नगर्ने गरेको उपभोक्ताहरूको भनाइबाट प्रष्ट हुन्छ । विधिको भन्दा पनि व्यक्तिको भूमिका बढी देखिने यस्ता कार्यहरू हटाउनु अत्यावश्यक छ ।

नवीनतम् सकारात्मक प्रयासहरूमा सुधार, संस्थागत व्यवस्था एवं विस्तार

धेरैजसो नवीनतम् प्रयासहरूलाई विस्तार गर्नको लागि पहिले यिनीहरूको नियमित अनुगमन र अनुभवका आधारमा आवश्यकताअनुसार परिमार्जन एवं संस्थागत गरेर समावेशिकरण, न्यायोचित वितरण र स्थानीय बहुसरोकारवालाको पद्धतिलाई अन्य क्षेत्रमा समेत विस्तार गर्दै लैजानु आवश्यक छ । कुनैपनि नवीनतम् प्रयासहरू एकैचोटि अन्य सबै क्षेत्रमा विस्तार गर्नु पूर्व त्यसको विशेष परिस्थिति तथा अनुकूलतालाई पनि त्यत्तिकै ध्यान दिनु अनिवार्य हुन्छ । उदाहरणको लागि चारपाला सा.व.उ.स. एक राम्रै सा.व.उ.स.को रूपमा अगाडि बढीरहे तापनि यसको समावेशी चरित्रले विस्तार पाउन खासै नसकिरहेको अवस्था छ । यद्यपि साधारण सभामा आवश्यक गणपूरक सङ्ख्या नपुग्ने समस्याले गर्दा कार्यसमिति चयनको लागि परिषद् पद्धतिमा जाने चारपालाको प्रयासलाई अनुकरण गर्न धेरैजसो सा.व.उ.स.हरू प्रयासरत देखिन्छन् ।

अझैपनि तराई वनमा भएका नवीनतम् प्रयासहरूभन्दा सवालहरू नै बढी भएकाले विभिन्न तह र अवस्थामा नवीनतम् प्रयासहरूको खोजी तथा आवश्यकताअनुसार विस्तार गर्ने वातावरण सुनिश्चित गर्नु अत्यावश्यक देखिन्छ ।

निष्कर्ष

तराई वन यसको जटिलता, भू-राजनैतिक अवस्था तथा सरकारका नीतिगत अस्पष्टताले गर्दा सधैं चर्चाको विषय बनिरहे तापनि पश्चिम तराईमा देखा परेका नवीनतम् प्रयासहरूका आधारमा यसको संस्थागत एवं व्यवस्थापनका सन्दर्भमा केही आशालाग्दो स्थिति भने अवश्य देखिन्छ । यस लेखले त्यस्ता नवीनतम् प्रयासहरूको पहिचान गरी छलफल गरेको आधारमा निम्न निष्कर्षहरू निकालेको छ ।

१. तराईका वनको अधिकांश हिस्सा अझै पनि प्रभावकारी व्यवस्थापनको अभाव र सरकारको नियन्त्रणमा नै छ । त्यसैकारण यस्तो वन स्रोतको कतै विनाश तथा कतै हैसियत बिग्रँदो अवस्था छ । पछिल्ला वर्षहरूमा स्थानीय समुदायहरू वन संरक्षण तथा व्यवस्थापनमा अग्रसर भएर आएका भए पनि बिद्यमान नीतिनियमहरू तराई वनको सामुदायिक व्यवस्थापनको लागि अनुकूल हुन सकिरहेका छैनन् ।
२. विभिन्न प्रयासहरूका बावजुद नेपाल सरकारले तराई वनको उपयुक्त व्यवस्थापनबाट प्राप्त हुन सक्ने भनिएका संभावनाहरू प्राप्त गर्न सफल हुन सकिरहेको छैन । तराईको वन अव्यवस्थित क्षेत्र, दुरुपयोगको केन्द्र तथा स्रोतका लागि द्वन्दको प्रमुख उदाहरण बनेको छ । सरकारी प्रयासहरू सफल हुन नसक्नुमा नीतिनियम निर्माण कार्यमा सरोकारवालाहरूको सहभागिताका अभावले अपनत्वको कमी हुनुका अलावा प्रमुख रूपमा स्थानीय विविधताको अवस्थालाई ध्यान नदिई सबैलाई एकै किसिमले लागु हुने गरी सरकारको केन्द्रीयस्तरमा योजना तर्जुमा तथा निर्णय गर्ने परम्परा दोषी देखिन्छ । वन र जनसमुदायको अवस्थिति तथा स्थानीय विविधतालाई ध्यान

दिदै स्थानीय बहुसरोकारवालाहरूको सक्रिय सहभागिता भएमा मात्र योजना, नीतिनियम तथा सहयोगी रणनीतिहरू प्रभावकारी हुन सक्दछन् ।

३. विभिन्न तहमा सुरुवात भैरहेका बहुसरोकारवालाहरूको सहभागितात्मक पद्धतिसँगै उनीहरूबीच र कहिलेकाही द्वन्द्वरत पक्षहरूबीच समेत विचार विमर्श तथा अन्तरक्रियाको लागि वातावरण सिर्जना भै आपसी समन्वय र सहकार्यको अवस्था सुदृढ हुँदैछ । एल.एफ.पी. सहजीकरण एवं यस क्षेत्रका जिल्ला वन कार्यालयको पहलमा वन क्षेत्रका सरोकारवालाहरू सहभागितामूलक वन व्यवस्थापन योजना तर्जुमा तथा विभिन्न तहमा संयुक्त अनुगमन र समीक्षाका सक्रियताका साथ सहभागी हुन सुरु गरेका छन् । वन व्यवस्थापन पद्धति खासगरी सा.व. र साभेदारी वन क्षेत्रको निर्धारणका लागि हुने द्वन्द्व न्यून गर्न समेत बहुसरोकारवालाको पद्धति प्रभावकारी देखिएको छ । त्यसैगरी मधेसी तथा पहाडिया भन्ने सामाजिक राजनैतिक विवादलाई न्यून गर्न समेत बहुसरोकारवाला पद्धति सहयोगी बन्न सक्ने संभावना प्रशस्त देखिन्छ ।
४. वैधानिकता एवं अधिकार क्षेत्रको बारेमा अस्पष्टता हुँदाहुँदै पनि वन क्षेत्रको दीर्घकालीन योजना तर्जुमाका लागि सरोकारवालाहरूले चासोका साथ सक्रिय सहभागिता जनाएका छन् । हालसालै तयार नवलपरासी र रूपन्देही जिल्लाको वन क्षेत्रगत योजनाले स्थानीय स्तरमा प्रवर्द्धन भएका विभिन्न नवीनतम् प्रयासहरूलाई समेट्न एवं जिल्लाको वन क्षेत्रको स्थान अनुकूल व्यवस्थापन वर्गीकरण गर्न सफल भएका छन् । यसले समग्र विकासमा वन क्षेत्रको आर्थिक योगदानको संभाव्यताका बारेमा स्थानीय सरोकारवालाहरूको बुझाइलाई अभ्र राम्रो बनाएको छ । जिल्ला वन क्षेत्रगत योजनाको प्रभावकारी कार्यान्वयन कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा थप विचार विमर्श तथा सहयोग आवश्यक देखिन्छ ।
५. सा.व.उ.स.मा समावेशीकरण तथा न्यायोचित वितरणका अभ्यासहरूले टाढाका उपभोक्ताका साथसाथै सा.व.उ.स. भित्रकै पनि विपन्न तथा वञ्चितमा परेका वर्गको वन स्रोतमा पहुँच अभिवृद्धि गर्न उल्लेखनीय अवसर प्रदान गरेको छ ।
६. सार्वजनिक तथा संस्थागत जग्गामा कृषिवन विकास आफैमा एक राम्रो अभ्यास हो । त्यसैगरी वन श्रोतको अभाव भएका दक्षिण क्षेत्रमा वन विकासका लागि सहयोग गर्ने सा.व.उ.स. तथा फेकोफनको प्रयास प्रशंसनीय छ । यि अभ्यासहरूलाई संस्थागत गर्दै लैजानु आवश्यक देखिन्छ ।
७. राष्ट्रिय नीतिगत विचार विमर्शमा तराईको वन सुशासनले पनि स्थान पाइरहेको वर्तमान अवस्थालाई सदुपयोग गर्दै स्थानीयस्तरमा प्रवर्द्धन भएका नवीनतम् प्रयासहरूबाट भएका सिकाईलाई अवसरको रूपमा लिई नीतिगत जानकारी तथा पृष्ठपोषण प्रदान एवं सफल प्रयासहरूको विस्तार गर्नु जरूरी छ ।

अन्तमा, पश्चिम तराईमा भएका नवीनतम् प्रयासहरूको विश्लेषणबाट यो भन्न सकिन्छ कि सरकारी तवरबाट वास्तविक प्रतिवद्धताका साथ विकेन्द्रित र सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रिया अपनाई स्थानीय वस्तुस्थिति एवं वनमा आश्रित जनसमुदायको आवाजलाई समेट्दै योजना निर्माण, व्यवस्थापन पद्धतिहरू तथा वन व्यवस्थापन अभ्यासहरू प्रवर्द्धन गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

सन्दर्भ सामग्री

- Bampton J.F.R. & Cammaert, B.** 2007. How Can Timber Rents Better Contribute to Poverty Reduction through Community Forestry in the Terai Region of Nepal. *Journal of Forest and Livelihoods*, **6**(1): 28-47.
- Bampton, J.F.R.** 2006. LFP and Forest Management in Terai Sabaika Ankha Pareko Teraika Ban (Terai Forests viewed from all eyes). *Prakritik Sampada (Natural Resources)*, **2**(4): 54-57.
- Bampton, J.F.R., Ebregt, A. & Banjade, M.** 2007. Collaborative Forest Management in Nepal's Terai: Policy Practice and Contestation. *Journal of Forest and Livelihood*, **6**(2): 30-43.
- Baral, J.C.** 2002. Depleting Forests, Silent Spectators: Who Should Manage Nepal's Terai Forest? *Journal of Forest and Livelihood*, **2**(1): 34-40.
- CBS** 2005. *Statistical Year Book of Nepal*. Kathmandu: Central Bureau of Statistics, His Majesty's Government of Nepal.
- Dhungana, S.** 2007. *Forest Management in Terai: Revisiting contests, processes and issues*, Environment and Resource Institute (ERI).
- Kunwar, M., Neil, P., Paudyal, B.R. & Subedi, R.** 2008. Securing Rights to livelihoods through Public Land Management: Opportunities and Challenges. *Journal of Forest and Livelihood*, **7**(1): 70-86.
- Ojha, H.R., Timsina, N.P., Kumar, C., Belcher, B. & Banjade, M.R.** 2007. Community-based Forest Management Programmes in Nepal: An Overview of Issues and Lessons. *Journal of Forest and Livelihood*, **6**(2): 1-7.
- Pokharel, B., Branney, P., Mike, N. & Malla, Y.B** 2007. Community Forestry: Conserving Forests, Sustaining Livelihoods and Strengthening Democracy. *Journal of Forest and Livelihood*, **6**(2): 8-19.
- Pravat, P.S.** 2006. A History of Forest Politics in the Terai, Nepal: A Case of Equity or Ecology, *Paper prepared for the ECPR Summer School on Environmental Politics, Keele University, June 26th-July 7th 2006*.
- Rai, R.K.** 2007. Nepal's Terai Forest Management: an Ethical View. Paper submitted for Seminar at University of Joensuu, Finland. Available at: <http://www.forestrynepal.org/images/publications/TeraiForestManagemetnEthicalView.pdf>
- Rana, B., Khanal, K.P. & Kotru, R.** 2008. Multi-stakeholders Process for Decentralized Governance: Lessons from District Forest Coordination Committees in Terai Districts, *A Paper Presented in Fifth National Community Forestry Workshop*, Kathmandu.